

NÉMET TELEPESEK
BEVÁNDORLÁSA HESSZENBŐL
TOLNA-BARANYA-SOMOGYBA
A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

IRTA :

SCHMIDT JÁNOS

EVANGÉLIKUS LELKÉSZ,
GYÖRKÖNY.

GYŐR, 1939.

BAROSS-NYOMDA: UZSALY ÉS KONCZ GYŐR, ANDRÁSSY-UT 24.
(HARANGSZÓ NYOMDÁJA.)

Evangelikus Országos
Könyvtár

BEVEZETÉS.

A német nemzetiségi kisebbségi kérdést, a magyarországi németségnek az őslakó magyarsághoz való hagyományos jóviszonyát mindkét oldalon csak az fogja a történeti és etnikai igazságnak megfelelően és megnyugtató módon elbírálni, aki tudja, hogy az isteni gondviselés intézkedése folytán hogyan kapcsolódott bele a bevándorlottak sorsa és élete a számtalan megpróbáltatást látott magyar nemzet és haza sorsába és életébe.

E történeti ismeretnek a gyarapításához kíván hozzájárulni e kis munka, melynek tárgya a hesszeni protestáns németség bevándorlása Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század elején. Azonkívül szolgálatot kíván tenni e kis munka azoknak, akik Tolna vármegye történetével foglalkoznak s némi történeti alapvetés óhajt lenni a tolnamegyei német nyelvjárások kutatói számára.

A hesszeni protestáns, főként evangélikus vallású németségnek a szóban forgó területre való bevándorlása, gyülekezetekké s községekké való szervezkedése külön érdekes fejezetét alkotja ama nagy bevándorlási mozgalomnak, amely III. Károly (mint német-római császár VI. Károly) király telepítési tevékenysége folytán indult meg Németország egyes vidékeiről a törökök által pusztán hagyott magyar tájakra s amely bevándorlás legtömegesebb a XVIII. század 2. évtizedében volt. Ennélfogva mindaz, amit el fogunk mondani, beletartozik ugyan a XVIII. századeleji német bevándorlás általános történetébe, azonban a címben megjelölt tárgyra vonatkozólag rendelkezésre álló hazai és németországi források egyrészt lehetővé, a betelepülés sajátos körülményei másrészt indokoltá teszik annak az általános településtörténet-től függetlenül való tárgyalását és feldolgozását.

A munkánkban foglalt állítások alapjául szolgáló forrásokat mindenütt pontosan megjelöltük, ami által lehetővé tettük a közölt adatok pontos ellenőrzését. A rendelkezésre álló források

alaján a legtermészetesebb felosztásul munkánk számára a következő kínálkozott: I. A telepesek otthoni sorsa, mint kívándorlásuk oka. A tolna-baranya-somogymegyei gazdasági és népességi viszonyok, mint amelyek lehetővé tették a bevándorlást. II. A ki-, illetve bevándorlás. III. Hol telepedtek le hesszeni protestánsok, a telepítő földesurakról és birtokaikról, a telepítés feltételei. IV. A telepesek származása, egyes telepes családok származásának kimutatása.

I.

A hesszeni eredetű telepesek otthoni sorsa mint kivándorlásuk oka. A tolna-baranya-somogy megyei gazdasági és népességi viszonyok, melyek lehetővé tették a bevándorlást.

Az egykori hesszeni nagyhercegség területéről (Hessen-Darmstadt) bevándorolt németek a régi híres „chattok“ utódai, akik más német törzsekkel együtt egykor Giessen vidékén s attól északra és keletre telepedtek le. Harcias, vitéz nép voltak s azok közé a német törzsek közé tartoztak, melyeket németországi uralmuk idején a rómaiak nem tudtak leigázni.¹⁾ A keresztyén-ségre Bonifacius papjai térítették őket. A földművelést, állattenyésztést és házépítést e papoktól tanulták meg a chattok. A reformáció idején legnagyobb részük a protestantizmushoz csatlakozott s a tartomány déli részében inkább a lutheri, északi részében pedig a kálvini irány jutott túlsúlyba. Innen a református németek a tolnamegyei telepesek között. Sokat szenvedett Hessen népe a 30 éves háború alatt.

A 30 éves háború nyomorát Hessen lakói még ki sem heverték, amikor máris új háborúk borzalmai szakadtak rájuk. A franciák betörései állandóan nyugtalanították Hessen lakosságát. XIV. Lajos francia király zsoldosai már 1670-ben végeztek iszonyú pusztítást a hesszeni tartományban. 1673-ban csak magáról a Riedesel bárók birtokáról (Eisenbach) 200 drb. jószágot raboltak el a francia zsoldosok. Az ellenséget gyakran felváltó német zsoldosok nem kevésbé sanyargatták a szegény népet, melynek sem élete, sem vagyona nem volt biztonságban. Az eisenbachi Riedeselek birtokán fekvő Frischborn evang. gyülekezet lelkészének 1673-ból származó feljegyzései a zsoldos seregek több rémtet-

¹⁾ Dr. W. Becker: Abriss d. Hess. Geschichte, Berlin-Leipzig, 1927. I. 3.

tét és kegyetlenkedését örökítették meg. Előfordult, hogy valakit pusztá kegyetlenségből, minden ok nélkül lelőttek.²⁾

A 7 éves háború alatt is nagyon sokat szenvedett Hessian népe hol a francia, hol a német zsoldosoktól. Sáncokat ásattak vele, ütlegelték, bántalmazták, elvitték gabonáját, jószágát, felgyújtották hajlékát s a legnagyobb nyomorba taszították.³⁾

Az eddiginél is nagyobb pusztítást végeztek XIV. Lajos rablóseregei a harmadik francia rablóhadjárat idején. 1686 elején lépték át a határt a Rajnánál s kegyetlenül kezdték pusztítani az országot. A Neckar mentén, a Wetterauban és Riedben számos helységet felégettek. Rüsselsheimot, Dornberget elfoglalták s innen intézték sarcolással és sanyargatásokkal összekötött támadásaikat a környék ellen. Az 1689. év elején Darmstadtot is megtámadták s Ernő Lajos hesszeni nagyherceg (1678—1739) menekülni kényszerült. Darmstadt megmenekült ugyan, de számos helységet felégettek a franciák, tűzszokat hurcoltak el s rengeteg sarcot szedtek a lakosságtól s végső kivonulásuk alkalmával még a templomokat is felégették, a szőlőket, vetéseket tönkretették, a kezük ügyébe eső jószágot nem egy esetben gazdástúl hajtották el. A rettenetes pusztulásnak (1697) a Ryswick-ben kötött béke vetett véget.⁴⁾

Elszegényedés és nyomoruság járt e háború nyomában egész Hessianben. A fejedelem, Ernő Lajos, számos intézkedést tett a helyzet javítása érdekében. Az arra rá nem szorulóknak megtiltotta a koldulást, hogy munkára szorítsa őket, rendezte a szegényügyet, intézkedéseket tett a gyakori tűzvészek megakadályozására. A vagyon- és életbiztonság helyreállítása érdekében a legszigorubb rendelkezéseket léptette életbe a rablók és cigány-népség ellen. Bányák nyitása, építkezések megindítása által munkaalkalmat teremtett, sürgette a szőlőművelést, gyümölcsfák ültetését, rovarirtást.⁵⁾

Mindeme üdvös és a lakosság jólétének emelésére alkalmas intézkedéseknek a hatását azonban egyrészt maga a fejedelem rontotta le a franciáknál szokásos falkavadászatok meghonosításával, költséges, a népet új adóterhekkel sújtó építkezésekkel s

²⁾ Egyházközségi Krónika, Frischborn.

³⁾ Egyházközségi Krónika, Frischborn.

⁴⁾ D. dr. Diehl: „Hessische Volksbücher“, VI. 1. 1.

⁵⁾ D. dr. Diehl. Hess. Volksb. VI. 15. 1.

más fényűzésekkel; a nép pedig oktalan, anyagi erejét felülmúló költsékes életmódjával tette még súlyosabbá a maga helyzetét s hatástalanná a fejedelem intézkedéseit.

A falkavadászatok (Parforce-Jagd) Hessianben 1708—1718-ig éltek virágkorukat s töméntelen elkeseredésnek lettek a forrásává. Hajtás közben összetaposták a parasztok szőleit, vetéseit s az elszenvedett kárért senkisem kárpótolta őket. A vadászatnak e nemét Ernő Lajos később beszüntette ugyan, de az azok által okozott elkeseredés megmaradt.⁶⁾

A falkavadászatok következtében nagyon megszorodott a vad. Egész vetéstáblákat pusztított el s a parasztságnak még a vaklövésekkel való védekezés sem volt megengedve. Az ezek miatt való elégedetlenség nagyban előmozdította a kivándorlásra való hajlandóságot a parasztság körében. Reichard J. B. oberramstadti lelkész († 1728) is, kinek fia 1725. varsádi lelkész lett, egyebek mellett szintén a vadokozta kárnak tulajdonítja a tömeges kivándorlást. 1723-ban ezt írja gyülekezetének anyakönyvébe: „Miután olyannyira megszorodott a vad az országban, hogy miatta a földművelőnek alig maradt meg valamije is a földjén, mivel a terhek is annyira megnövekedtek, hogy a parasztság képtelen volt azok elhordozására és megfizetésére s mivel a római (német-római) császár Magyarországon az Erdély irányában a töröktől visszafoglalt területeket német emberekkel akarta benépesíteni és lakhatóvá tenni, ebből a községből is a következő személyek (Seelen) vándoroltak ki. Azután felsorol 82 lelket, kik kivándoroltak Magyarországra. Ezek a Bánátba, Langenfeld-re, egy évvel később pedig Torzsára kerültek.⁷⁾

Az igen sűrűen, sokszor napjában kétszer is előforduló falkavadászatokhoz a hajtókat is a parasztságnak kellett szolgáltatnia. Ez állandóan zavarta őket munkájukban. Sokszor vasárnap kellett nekik hajtókul menniök úgy, hogy még az istentiszteleten részt kellett venniök, de már az ebédjükét nem ehatték meg. Néha négy napig is távol kellett lenniök hazulról. Közbe a

⁶⁾ Ugyanott 39. l. stb.

⁷⁾ Gyülek. akv, Oberramstadt 1723; „Evang. Gemeindeblatt für Friedberg und Friedberg-Fauerbach“ 1935. évf., 1 sz., 3. l. — Tehát Wack Péter, Torzsa monografusa téved, mikor a torzsai evang. és ref. gyülekezet keletkezését 1784-re teszi s II. József-féle telepítésnek mondja. (P. Wack: „Torzsa 1784—1934.“ Novi-Vrbas 1934.)

fejedelmi vadászok még ütlegették és bántalmazták is a szegény hajtókat. Nagy volt e miatt az elégedetlenség és elkeseredés a szegény parasztság között. Zühl Eberhard Fülöp Gross-Gerau pietista lelkésze e miatt még a szószeikről is kikelt a falkavadászatok ellen.⁸⁾

A vadászatok magukkal hozták fényes vadászkastélyok felépítését. Ez és más fényűző építkezések ismét a parasztság részére jelentettek új fizikai és anyagi megterhelhetést. A darmstadti színházat is Ernő Lajos építtette fel.⁹⁾

Az 1648. évi westfalai béke után az egyes fejedelmek tekintélyük emelése érdekében nemcsak fényes palotákat építettek s vezettek be XIV. Lajos francia királyt utánozva fényes udvartartást, hanem, hogy politikai tekintélyüknek súlyt is adjanak, egymásután zsoldos sereget állítottak fel. Az ehhez szükségeseket is valamilyen formában megint csak főként a parasztságnak kellett kiizzadnia. Különböző címeken (Dammbaugeld, Schlossbaugeld, Wildparkgeld) súlyos terheket viselt a parasztság. Hozzákellett járulnia az uralkodó család tagjainak utiköltségeihez (Reisegeld), a férjhezmenő hercegleányok kelengyéjének a költségeihez (Fräuleinsteuer). Ezekon kívül kellett fizetniök birodalmi adókat is. (Reichssteuer, Römermonate, Türkensteuer.)¹⁰⁾

Az Ernő Lajos fejedelem által már az állandó francia betörések miatt is felállított zsoldos sereg is nemcsak újabb anyagi áldozatokat rótt Hesszen parasztságára, hanem sok zaklatást is hozott számára. A pénzbeli és természetbeni szolgáltatásokon kívül különösen a zsoldosok téli elszállásolása és eltartása nehezedett súlyos teherként a jobbágylakosságra. Sokszor a zsoldosok tetteleg bántalmazták, máskor meglopták a parasztokat. Gross-Gerauban (Darmstadt mellett) pl. 1713-ban Schütz Pétertől 2, Hirsch Péter későbbi györkönyi telepestől 6 és Arheilger Gáspártól 2 frt. áru lóherét loptak a zsoldosok. Másoknak a káposztáját lopták el. Közben hol zabra, hol meg másra kellett a kis helységnek a katonaság részére kifizetéseket teljesítenie. A kis Gross-Gerau 1709-ben 110 katonát s 47 lovat tartott el a téli elszállásolás alatt, mely rendszeren 6 hónapig tartott. Elgondolható,

⁸⁾ D. dr. Wilh. Diehl i. m. 41. stb. 1.

⁹⁾ Ugyanott 44. l.

¹⁰⁾ Dr. Wilh. Becker i. m. II. 14. l.

hogy mindez még csak fokozta az amúgy is már általános és nagy elkeseredést a parasztság körében.¹¹⁾

Mindennélfogva nem csoda, ha akadtak, akik kivándoroltak az országból. Így 1709-ben is már észlelhető kivándorlási mozgalom. Különösen Battenbergből vándoroltak ki sokan a Carolina szigetekre s jóra való, derék alattvalók is jelentkeztek kivándorlási engedélyért. A kivándorlás okai között szerepel a vadászatok és téli katonai elszállásolások által okozott elégedetlenség.¹²⁾

Ernő Lajos fejedelem minisztériuma azon okok között, melyek a parasztságot kivándorlásra ösztönzik, megemlíti a gyakori vadászatokat is és a vad által a mezőkön okozott kárt.¹³⁾ Hogy a vad által okozott kár mily nagy mértékben súlyosbította a népszegénységét s mennyire elkeserítette azt, arról tanuskodik Weidner János Lothár Albert arheilgeni „Centgraf“ (számvevő) 1723. okt. 25-én a nagyherceghez intézett jelentése. E szerint a kíván-

¹¹⁾ Városi levéltár, Gross-Gerau.

¹²⁾ D. dr. W. Diehl i. m. VI. 37. l. — A fejedelmi minisztérium jelentése szerint „wäre das letzte Winterquartier viel härter als die vorigen gewesen, indem die Unterthanen das Geld, welches sehr rahr wäre, hatten zahlen und doch den Soldaten darneben im Quartier haben müssen und ob es gleich versprochen worden, dass den Soldaten alles aus den Magazien gereicht werden sollte, so hatten doch die Unterthanen das Heu, Hafer und Stroh eine Zeitlang um einen geringen Preis hergeben, nachmals aber ohnentgeltlich aus diesem oder jenem Ort herbeiführen und dem Soldaten liefern müssen und hätte dieser demnach die Verpflegung guten Theils bei dem Unterthanen genossen.“

¹³⁾ A jelentés szerint „wären die Jagden soviel, so Sommer und Winter wäreten und dazu die Unterthanen dienen und oftmahls vier und mehr Tage von zu Hause sein müssten. Würden dazu von den Förstern nicht nur mit Worten, sondern auch mit Schlägen unbarmherzig tractieret und dazu mit Geld und Gefängnis härtiglich bestrafet.“ „Wäre der Wildpretschaden an vielen Orten dargestalt gross, dass viele Unterthanen nicht den Saesamen wieder zu erwarten hätten und doch sollten sie die viele und schwere Lasten tragen und abstatten und würden durch harte verderbliche Executionen angehalten, ja es wäre nicht einmal erlaubt blind zu schiessen oder das Wildpret abzuhetzen und müssten also mit thränenden Augen dasjenige von dem unvernünftigen Vieh verderben und verzehren sehen, wovon sie sich und die Ihrigen des Hungers erwehren und noch dazu die herrschaftlichen Lasten abtragen sollten.“ Egy másik jelentés szerint „wäre auch die Parforcejagd den Unterthanen sehr verderblich, indeme den armen Leuthen die Samen und die Früchte durchritten durchjagt und niedergetreten und verderbet würden.“ (D. dr. Wilh. Diehl i. m. 57. stb. l.)

dorlásra eltökélt alattvalók tekintettel a közel jövőben várható újabb adóemelésre, nem hallgatnak semmiféle ígéretre, mivel urodalmi tartozásukat messze felülmuló adósságaikat nem fogják megfizetni tudni, aminek oka az általános hitelpangás mellett az a körülmény, hogy a vadkár folytán földjeik elérték-telenedtek.¹⁴⁾

Az eddig említett körülmények miatt nemcsak elégedetlen volt Hesszen lakossága, hanem elszegényedése is mindnagyobb mértéket öltött magában a népben és oktalan életmódjában rejlő okok miatt is. Oktalanul anyagi erejüket felülmuló költségekbe verték magukat az alattvalók különösen családi ünnepélyek, ú. m. keresztelők, kézfogók és lakodalmak alkalmával. Ugyanez volt az eset temetések és halotti torok alkalmával. A hesszeni fejedelmek ismételten adnak ki rendeleteket az ilyen fényűzések ellen (pl. 1695, 1700, 1703, 1712.), hogy megakadályozzák a nép további elszegényedését. Megtiltják a „búcsúk“ (Kirchmette) alkalmával szokásban levő tivornyákat és költekezést, szabályozzák a táncmultságokat, megtiltják az ünnepek harmadik napjának megtartását s az apostolok nevenapjának megünneplését, mint amelyek legtöbbszörre csak dorbézolásra, ivásra, verekedésre, tánca és egyéb erkölcsi kihágásokra szolgáltattak alkalmat.¹⁵⁾ A hesszeni gyülekezetek levéltáraiban több olyan a XVII. sz. végéről és a XVIII. sz. elejéről való rendeletről történik említés, melyeket a tartomány urai nemcsak az erkölcsiség megszüldítésére, hanem a nép elszegényedésének megakadályozása érdekében is adtak ki.¹⁶⁾

A hesszeni lakosság elszegényedését az említett okokon kívül különböző elemi csapások és járványok is növelték. Az 1694-ik évben igen szigorú volt a tél s nagy dögvész pusztított a nagyobb állatok között.¹⁷⁾ Majd 1695-ben nagy áradások pusztítottak. Rengeteg volt az egér, melyek óriási károkat okoztak a vetésekben. Egy eddig ismeretlen madárfaj pedig leette a vetések érett kalászeit. 1704-ben nagy dögvész pusztított a juhállomány között, úgyhogy falkaszám pusztult. A betegséget állítólag mérges ködök okozták, melyeket a birkák beleheltek. Tekintve, hogy

¹⁴⁾ Hessisches Staatsarchiv, Darmstadt fol. XI. 46.

¹⁵⁾ Kirchenchronik, Queck, Felsöhessen.

¹⁶⁾ Kirtorf, Ahlsfeld, Meiches stb.

¹⁷⁾ Kirchenchronik, Queck

a juhtenyésztés Hesszen lakosságának egyik főjöveldmi forrása volt, a dögvész által okozott kár igen érzékenyen érintette azt.¹⁸⁾

Rendkívül szigorú tél uralkodott Hesszenben 1709-ben is. Megfagyott sok ember és állat. Nemcsak a baromfit, hanem nagyobb állatjaikat is a szobákba kellett bevenniök a parasztnak, hogy azok meg ne fagyjanak.¹⁹⁾

Máskor viszont pusztító tűzvészek taszítottak százakat és százakat nyomoruságba. Biedenkopfban 1717, Wieseckben 1718, Embsben 1720-ban pusztított óriási tűzvész. A régi és híres Kirtorf városka 1725. lesz templomával s a paplakkal egyetemben majdnem teljesen a lángok martalékává. Öt év alatt tudott csak ismét újjáépülni.²⁰⁾ 1728. okt. 17-én a Lumbda mellett fekvő Allendorfot hamvasztotta el a tűz s 282 épületből csupán 37 maradt meg.²¹⁾ Egy-egy ilyen tűzvész után mindig akadtak olyanok, akik nem építették fel újra hajlékukat, hanem, ha arra alkalom kínálkozott, vagyonuk romjaival idegen országba vándoroltak.

Hogy milyen nagy volt Hesszenben a szegénység, arranézeve jellemző a Darmstadtól keletre fekvő Sembd falucska előljáróságának egy 1723. márc. 15-ről keltezett s a fejedelemséghez beküldött jelentése, amely 4 kivándorlásra jelentkezett jobbágy személyi és vagyoni adatait közli. E szerint Rapp Boldizsár varga egész vagyona 66 frt., amire van 62 frt. adóssága s így csak 4 frt. tiszta vagyonnal rendelkezik. Korn János György vagyona 80 frt., adóssága 56, s tiszta vagyona 24 frt. Ehhez feleségén kívül 7 gyermeke van. Leibig Lénárd, aki később a tolnamegyei Izményben telepedik le, 30 frt. vagyonnal rendelkezik, melyet 28 frt. adósság terhel. Brücher Henriknek pedig semmi tiszta vagyona nincs, mert 70 frt-ot kitevő vagyonát ugyanannyi adósság terheli.²²⁾

Archenholtz T. L. embsi hivatalnok jelentése szerint is, mely 1724. febr. 19-én kelt, a kivándorlásra jelentkezettek közül egyik-másik olyan szegény, hogy gyermekeivel koldultatja össze mások ajtaja előtt a mindennapi kenyerét. Mások annyira el vannak szegényedve, hogy kis vagyonkájuk adósságaik fedezésére sem

¹⁸⁾ Ugyanott.

¹⁹⁾ W. Keck, Festbuch, Ober-Ramstadt 1924.

²⁰⁾ Kirchenchronik, Kirtorf.

²¹⁾ D. dr. Diehl i. m. 23—24. l.

²²⁾ Hess. Staatsarchiv, Darmstadt, XI. fol. 33. Gyülek. akv. Kismányok.

elégséges.²³⁾ Sokan nem is tudták kivándorlásuk előtt kifizetni az adósságaikat. Csak úgy vált lehetségessé számukra az útrakelés, hogy egy-egy jóbarát vagy rokon vállalt kezességet adósságaikért. Lantz János Justus 1738-ban vándorolt ki Lehrbach (Felsőhessen) gyülekezeti számadási könyve szerint Magyarországra, miután a gyülekezetnél fennálló 17 frt. adósságát más vállalta magára. Ugyanezen forrás szerint 1739-ben meg Becker Zakariás adósságáért vállal másvalaki felelősséget, hogy kivándorolhasson Magyarországra.²⁴⁾

Ilyen körülmények között nem csoda, ha Hessen lakossága között nagy volt a hajlandóság a kivándorlásra, amikor arra kedvező alkalom kínálkozott. Már a XVII. sz. közepén indult meg kivándorlási mozgalom s fordultak elő szökések is. De ez csak szórványos jelenség volt. Nagyobb erővel 1709-ben indult meg a kivándorlás a Carolina szigetek felé. De sokan lelketlen ügynököktől kifosztva koldusszegényen térnek vissza hazájukba.²⁵⁾

Az 1709-iki kivándorlási mozgalmat sikerült Ernő Lajos hesszeni nagyherceg kormányának lecsendesítenie. De a falvakadászatok, vadkár, katonai elszállásolások, a folyton növekedő terhek, hitelpangás, szegénység és eladósodás, valamint az a körülmény, hogy a fejedelmi önkény a jobbagyság életét a legapróbb részletekig menően szabályozta és korlátozta, az elégedetlenséget, sőt elkeseredést a lelkekben oly magas fokig emelték, hogy csak a kívülről kínálkozó, kedvező alkalom hiányzott ahhoz, hogy teljes erővel meginduljon a kivándorlás. Ilyen körülmények között nem csoda, ha sokan akadtak olyanok, akik könnyen határozták el magukat régi hazájuk elhagyására, amikor másutt jobb és könnyebb megélhetésre kínálkozott kilátás. Rosszabb sorsra, mint amilyenben közülük sokan voltak, már úgysem igen juthattak.

A jobb sorsra való jutás lehetősége kínálkozott is, amikor III. Károly király egyes magyar vidékek (Bánát és Tokaj vidéke) benépesítése céljából 1720 táján megindított telepítési

²³⁾ Hess. Staatsarchiv, Darmstadt XI. fol. 46.

²⁴⁾ Saalbuch, Lehrbach-Kirtorf.

²⁵⁾ Hess. Staatsarchiv, Darmstadt, XI. fol. 69—72. W. Keck, Festbuch, Ober-Ramstadt 1924.

tevékenységét a hesszeni tartományra is kiterjesztette s egyes földesurak is megkezdték lakatlan birtokaik benépesítését.

Hesszen lakossága között eredetileg a Bánát és Tokaj vidéke érdekében történt a telepésekért való verbuválás. Hogy mindazonáltal a hesszeni eredetű telepések egy igen tekintélyes része Tolna, Baranya és Somogy egyes községeibe került, arról alább szólunk. Itt röviden még arról szólunk, hogy milyenek voltak a XVII. század végén és a XVIII. század elején az említett három megyében, de főként Tolnában a népességi és gazdasági viszonyok, mint amelyek a hesszeni protestáns telepések ideköltözését lehetségessé tették.

Nagyobb volt a jelzett magyar tájakon a telepítés megindulásakor a pusztulás mint Hesszenben. A 150 éves török uralom után kivonuló törökök teljes pusztaságot hagytak vissza. A korábbi életnek és kultúrának csak a nyomai maradtak fenn. A falvak elpusztultak és elnéptelenedtek, soknak helyét csak a középkori templom romjai jelezték. Nagy pusztítást végeztek e területen a kuruc-labanc háborúk és az azok nyomában járó gyilkos járványok. A magyar lakosság kihalt s majdnem teljesen eltűnt e vidékről. Olyan területen, melyen 1572—1573-ban, tehát a törökök idejében még körülbelül 45.000 ember élt, 1692-ben csak 3221 ember lakott. Ebből is magára Pécs városára 1652 lélek esett. Tehát egy-egy helységben alig néhány lélek lakhatott csak. Egész Baranyában 1696-ban, amikor a törökök kivonulása után már némileg emelkedett a lakosság száma, 2254 család lakott csupán.²⁶⁾

A törökdúlta vidékeken sok elpusztult középkori falu fel sem épült többé, csak egy-egy vidék, dülő, vagy puszta neve őrzi emlékét. Ilyen Bezzeg, Fehértó, Gyapa, Ódán stb. Tolna-megyében. A Kéty határában fekvő Ódánban a török adódefterek 1563. ill. 1572—73-ban még 25 adófizető háztartást mutatnak ki. 1333-ban „Nicolaus de Oldán“ személyében e helységnek már papja s a „boldogságos szentanya“ tiszteletére épült temploma volt. Ma már csak egy szőlőkkel beültetett terület őrzi e helység emlékét. Ete vezér városa Báta közelében eltűnt a föld színéről. 1572—73-ban még 100 adófizető háztar-

²⁶⁾ Daróty A. Tolnavármegye közigazd. leírása, 22. l. — Várady F. Baranyam. monograf. 230. l.

tást írtak itt össze a törökök. Ez lett a sorsa igen sok helységnek és falunak.²⁷⁾

Hogy Baranyamegyében is mily teljes volt a pusztulás, arra jellemző Verancsics Antal útleírása. „Jó Isten, a legjobb és legtermékenyebb földnek mily szomorú képe tárul a szemlélő elé, mily elhagyott itt minden; földet, szőlőt, a dudva benőtte, nagy területen is ritka a földműves, ritka a barom, mindenütt elhagyatottság tátong.“ „Hajósunk, egy rác ember mondja, hogy a birodalom elfoglalása előtt egy faluban több ember lakott mint ma harmincban. Mit mondjunk hát a teljesen elpusztult falvakról, melyeknek még a neve is elveszett.“²⁸⁾

Ugyanez volt az állapot Somogy megyében. Csánky Dezső a Hunyadiak korából még 900-nál több helységet sorol fel, amely közül igen soknak ma már szintén csak a neve ismeretes, mint Aka, Keleviz, Brod, Thitkos, Bánis, Aga stb.²⁹⁾

A helységek pusztulásával arányban pusztult a lakosság is. Nemcsak a paraszt jobbágyság, hanem a középkori birtokos nemesség is eltűnt. Csak egy-egy helység nevében maradt meg az emléküik, mint pl. Tolnában Nána, Murga, Kalaznó, Varsád, Györköny, Bikács, Apáti, stb., Baranyában Töttös, Szekcső, Dombóvár, Kozár, Somogyban Döröcske, Tab, Szokoly stb. Tolnamegyében csupán a Zemere Olivértől származó Paksy-családnak az utódai, a királydarótzai Darótz- és Száraz-családnak sikerült a „*commissio neoaquistica*“ előtt birtokjogát Tolnában igazolni s birtokát 32.000 forint váltságdíj lefizetése után visszakapni Paks, Györköny és Bikács környékén.³⁰⁾

Baranyából is eltűntek az Árpádok idejéből való nemesi családok, a Bogáth, Szabolcs, Hetény, Várkony, Budafa stb. nemzetségek, valamint a Garayak, Kórógyiak, Maróthiak, Herczeghek s mások. Eltűnt a középnemesség is s nem tudta bir-

²⁷⁾ Darótz A. i. m. 22. l. — Brüstle József: „*Recensio dioecesis Quinqueecclesiensis*“, Pécs, 1880. IV. 911. l.

²⁸⁾ Várady F. Baranyavm. monograf. 419. l.

²⁹⁾ Csánky Dezső, Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában, II. 538. l. — Somogym. monograf. 499. l.

³⁰⁾ Brüstle J. i. m. IV. 106. l. — Pallas Lexicon, XIII. 715. l. — Darótz A. i. m. 23. l.

tokjogát igazolni. Egy része 150 év alatt parasztsorba süllyedt le s el is felejtette nemesi származását.³¹⁾

Somogyból eltűnnek a Marczaliak, Bátoriak, Bakonyiak, Dombaiak, tapsonyi Anthimiak, enyingi Törökök, Dersfiak, Dancsok, korotnai Alyák és széplaki Bottkák stb.³²⁾

A kérdéses területen elpusztult a gazdasági élet is. A pusztulás néma halotti csendje borúlt Tolna-Baranya-Somogy tájaira. Hatalmas erdők és mocsarak borították azokat. A pusztulás oly teljes, hogy pl. Tolnában Nagyszékelytől le egész Péterváradig helységet is alig lehetett találni. Savoyai Jenő herceg szerint Budától Eszékig nem volt egyetlen ház sem található. E jellemzések az 1717 körüli időre vonatkoznak.³³⁾

Sok munkáskézre volt szükség s kemény megfeszített munka kellett ahhoz, hogy e romokon új élet támadjon. A királyra és kormányára várt e vidékek benépesítésének és új élet megindításának a feladata. A törökök kivonulása után meg is kezdődött a felszabadult területre való vándorlás. A menekült lakosság egy része visszatért. Új hazát keresők is érkeztek az ország északibb vidékeiről. A törökök által elhurcolt foglyok közül is tértek vissza többen. Így pl. 1719-ben is nyolc visszatérő volt török fogoly 8 frt segélyt kap Tolnavármegyétől.³⁴⁾

A kuruc háborúk egy időre ugyan megakasztják ismét a benépesedést, de az 1711. évi szatmári békekötés után annál nagyobb erővel folytatódott az. De Magyarország meggyérült lakossága kevés volt az elnéptelenedett vidékek betelepítésére. Majd csak a németység bevándorlásával népesednek be igazán az elpusztult vidékek, kiket a király és egyes földesurak hívtak be. Előttük azonban már magyarok, szerbek és tótok telepedtek le a XVII. század végén és a XVIII. század elején Tolna-Baranya-Somogy egyes vidékein.

Megjelentek az elpusztult vidéken az új birtokosok is. Az egyházi birtokosok legkönnyebben jutnak vissza régi birtokaikba. De ezek sem minden esetben, noha nem egy esetben mint pl. a pécsi pálosok, kemény harcot és számos pert indí-

³¹⁾ Pallas Lex. II. 626; Várady F. Baranyam. monograf. 514. 1.

³²⁾ Csánky D. i. m. II. 658. 1.

³³⁾ Evang. anyakönyv, Gyönk. — Homan—Szekfű, Magy. tört. IV. 419. 1.

³⁴⁾ Várm. jzökv. II. 372. 1.

tanak régi birtokaikért. Legtöbbnyire a törökök és kurucok elleni harcokban az udvar előtt érdemeket szerzett hadvezérek kapnak jutalmul a visszahódított területen hatalmas birtokokat. Tolnamegyében az ősbirtokos Darótz-ak és Száraz-ok mellett megjelentek mint új birtokosok Eszterházy (Esztorás) Pál nádor (Dombóvár, Ozora), gróf Styrum-Lymburg (Stierheim Lymburg) Simontornya, gróf Wallisch (Tolna), Dőry László (Tevel, Zomba, Tabód stb.), Zinzendorf Vencel gróf (Hőgyész és tartozékai), Monasterly János császári ezredes, aki rác eredetű volt és a kurucok ellen harcolt I. Lipót oldalán, amiért 1701-ben Zomba és Tevel vidékén 12 pusztát kapott jutalmul. E birtokok egy része csakhamar jobaházi Dőry László, másik része Schilson báró tulajdonába kerül. A Monasterly-család később a Vitkovich nevet vette fel. Új birtokosok Tolnában még a Meszlényiek (Györköny), a Kliegel-ek, Perczel-ek s a Székelyi-, Antal-, Bene-, Sándor- és Salamon-családok. Egyik leghatalmasabb és legbefolyásosabb tolnamegyei birtokoscsalád lesz az elszász-lotharingiai származású Mercy grófi család. A legnagyobb telepítési tevékenység Tolnában a Mercy grófok nevéhez kapcsolódik. Főképpen a Mercy-ek telepítettek Tolnában protestáns hesszeni németeket.³⁵⁾

Somogyban gróf Königsegg, gróf Rindsmaul, gróf Harrach és gróf Thurinetti, Baranyában Veterani Frigyes, Jenő herceg, Batthyány Ádám, a Caprara-, Souchez-, Preuner- és Eszterházy-család kaptak nagy birtokokat. Baranyában a protestáns németek telepítése szempontjából az Eszterházy-hercegi család, Somogyban pedig a Hunyadiak, Benkők és Antalok játszanak szerepet. (Pallas-Lex. Baranyam. m.) Már itt jegyezzük meg, hogy elsődleges hesszeni protestáns települések csak Tolnamegyében történtek. Az itteni telepesek bocsátottak ki azután időnként új telepesrajokat Baranyába és Somogyba.

³⁵⁾ Dőry-levéltár, Nemzeti múz. Bpest.

II.

A hesszeni protestánsok ki- illetve bevándorlása.

a)

III. Károly császár és Ernő Lajos hesszeni nagyherceg, valamint Ernő Lajos és szomszédainak levelezése a kivándorlás ügyében.

Az 1715. évi telepítési törvény alapján a temesvári telepítőbizottság (Obercameralverwaltung) által elsősorban a Bánát és Tokaj vidékének a benépesítése érdekében megindított telepítési tevékenységét III. Károly császár és király az 1720-as évek elején egész hivatalos apparatussal és tervszerűséggel a hesszeni tartományokra is kiterjesztette. Tehát a hesszeni kivándorlók a Bánátnak és Tokaj vidékének voltak szánva. De Mercy Claudius Florymundus gróf, aki a temesvári telepítő bizottság elnöke volt, egy igen tekintélyes részét az érkezőknek elvonta a királyi telepesszállítmányokból s 1722-ben szerzett tolnamegyei birtokain telepítette le.

Ernő Lajos hesszeni fejedelemtől III. Károly kétízben is kér sajátkezűleg aláírt királyi levélben telepeseket. Első ilyen levele (Angesinnen) 1722. IV. 20-án kelt.¹ Levelében a király arra hivatkozik, hogy a keresztyénséget a török részéről állandóan fenyegető veszély miatt is már mennyire fontos a felszabadult, de elnéptelenedett területek benépesítése. Ne akadályozza meg ezért Ernő Lajos a kivándorlásra jelentkezőket tervük végrehajtásában, hanem bocsássa el azokat Magyarországra jobbagyváltás, vám és egyéb váltások lefizetése nélkül. III. Károly továbbá kéri Ernő Lajos támogatását császári megbízottja, Krausz Albert Ferenc részére, kit azért küldött Hessenbe, hogy a kivándorlásra jelentkező családokat összegyűjtse s holmiaikkal együtt leszállítsa Magyarországra. Levele végén arra utal a

¹) Hess. Staatsarchiv, Darmstadt, XI. fol. 3—4.

császár, hogy a kérés teljesítése által Ernő Lajos neki igen nagy szolgálatot tenne, melyet kész mindenféle keggyel és jóval viszonzni.

A császár kérelmét Ernő Lajos kormánya javaslattétel céljából 1722. VI. 3-án tárgyalja s azt javasolja, hogy a fejedelem ne teljesítse minden további nélkül teljes egészében a császár kérelmét. Félő, hogy abban az esetben, ha az alattvalók mindenféle váltság nélkül vándorolhatnak ki, a nehéz megélhetési viszonyoktól és súlyos adóterhektől indítatva jó és derék alattvalók is jelentkeznek kivándorlásra. Lépjen azért a fejedelem előbb érintkezésbe Chur-Maintzzal és Hesszen-Kasszellel s tudakolja meg tőlük, hogy milyen álláspontra fognak helyezkedni a császár kérelmével szemben. Csak ezek válaszában tegye meg további lépéseit. A kormány javaslatát a fejedelmi titkos tanács is helyesli.²⁾

Élénk levélváltás indul meg erre Hesszen-Darmstadt, Hesszen-Kassel és Chur-Maintz között. Ernő Lajos mindkét tartomány ura előtt 1722. VI. 27-én kelt levélben annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy bizonyára tőlük is kért a császár telepéseket. Miután az ügy az összes birodalmi rendeket érinti, kéri az ügyre vonatkozó véleményüket. A protestáns Hesszen-Kasselbe küldött levelében Ernő Lajos ama aggodalmának is kifejezést ad, hogy a kivándorlók vallásszabadságát Magyarországon veszély fenyegeti. Vagy attól tartott, hogy III. Károly nem fogja megtartani a vallásszabadságot biztosító ígérését, vagy hogy nem fogja megvédeni tudni a kivándorló protestánsokat a katolikus klérus üldözésével szemben. Nem volt alaptalan a darmstadti fejedelem ebbeli aggodalma. Aggodalmát természetesen a mainzi érsekkel szemben elhallgatta.³⁾

A mainzi választófejedelemtől 1722. VII. 11-én már meg is érkezett a válasz. Lothár Ferenc választófejedelem jelzi, hogy tőle is kért a császár telepéseket. A császár iránti tiszteletből hajlandó arra, hogy ingyen engedjen át néhány alattvalót, ha előbb mindennemű tartozásukat rendezték s megintettek, hogy visszafogadásra ne számítsanak, ha kis vagyonkájukat elköltve koldusbottal a kezükben térnének esetleg vissza. Kéri még feje-

²⁾ Hess. Staatsarchiv, Darmstadt, XI. fol. 4—5.

³⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 6.

delmi szomszédját, hogy az ügyben teendő lépéseit és elhatározását majd ő vele is közölje.⁴⁾

Hessen-Kasszel válasza késett. Ennek fejedelme még nem kapott a császártól levelet. A kérelemben sérelmet lát a protestáns rendek jogaival szemben, miután az 1648 évi westfaliai béke az összes protestáns birodalmi rendeknek biztosította az országaik felett való teljes fenségjogát. A császár kérelmének feltétel nélkül való teljesítése Kasszel fejedelmének véleménye szerint úgy tűnhetne fel, mintha a protestáns fejedelmek lemondtak volna a westfaliai béke által biztosított jogaikról. Ő éppen ezért érdeklődni fog követe útján a protestáns rendeknek ez ügyre vonatkozó nézete és véleménye iránt. Egyébként Ernő Lajosnak adott válaszában, mely Schlangenbadban 1722. IX. 11-én kelt, osztja annak a kivándorlók vallási és lelkiismereti szabadságára vonatkozó aggodalmát. Sőt attól is tart, hogy sokan, ahogy ez már megtörtént, nem fogják bírni a szokatlan éghajlatot s vagy elfognak pusztulni, vagy koldusszegényen fognak visszatérni. Miután szerinte fontos és meggondolandó ügyről van szó, óvatosságra inti Ernő Lajost.⁵⁾

A hessen-kasszeli tartománygróf, Károly, elég hajlandóságot mutat arra, hogy szembehelyezkedjék a császár kérelmével. Károly császár ismerhette a kasszeli fejedelemnek ebbeli hajlandóságát s bizonyára ezért nem is kért tőle külön levélben telepéseket, mint Hessen-Darmstadt, Mainz és Fulda uraitól. Kasszel értesítése szerint a többi protestáns fejedelmekhez sem fordult eddig közvetlenül III. Károly telepésekért.⁶⁾

Darmstadtban mindenben helyeslik Hessen-Kasszel urának álláspontját és osztják minden aggodalmát. De attól tartanak mégis, hogy a császár kérésének a visszautasítását rossz néven venné. Másrészt úgy tartják, a kivándorlási engedély megtagadása megsértése volna a mindenkivel veleszületett és mindenkit megillető emberi szabadságnak. Az ennyire szabadelvű darmstadti kormány ezért nem javasolja a kivándorlási engedély megtagadását a jelentkezőktől. Hangsúlyozza azonban, hogy a kerületi hivatalnokok a jelentkezőknek jól kössék a szívükre,

⁴⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 9—10.

⁵⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 14—15.

⁶⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 14—15.

hogy Magyarországon veszedelem fenyegeti vallásszabadságukat s hogy ne számítsanak visszafogadtatásra, ha útközben szerencsétlenül járva, vagy idegenben leszegényedve vissza akarnának térni az országba.

A darmstadti kormány is általános keresztyén érdekek ismerve el a török alól felszabadult vidékeknek megbízható lakossággal való benépesítését, azt javasolja fejedelmének, hogy abban az esetben, ha a jelentkezők minden figyelmeztetés ellenére megmaradnak szándékuk mellett, úgy a tized és jobbágyváltás lefizetése után adassék meg nekik az elköltözési engedély. A vám alól, miután az úgyis kevés, fel lehetne őket menteni. Emellett a fejedelem bölcs belátására bizza a kormány, hogy válaszol-e III. Károly kérelmére vagy hallgatagon napirendre tér-e felette.

A fejedelmi titkos tanács csak azzal toldja meg a kormány javaslatát, hogy az elhatározásról értesíttessék Heszzen-Kasszel. A császárnak válasz egyelőre ne küldessék, miután annak megbízottja úgyis mindenről részletes jelentést fog neki tenni.⁷⁾

1722. okt. 14-én az előző javaslatok értelmében ad ki kivándorlási rendeletet Ernő Lajos az összes kerületek főhivatalnokaihoz intézve. Meghagyja ebben az összes hivatalnokoknak, hogy a kerületükből kivándorolni szándékozókra készítessenek névjegyzéket s tüntessék fel ebben az illetők személyi adatait és vagyoni viszonyait. A kivándorlási engedélyért benyújtott kérvények döntés végett a fejedelmi kormányhoz terjesztendők fel.⁸⁾

Hessen-Darmstadt fejedelme a kivándorlási engedély megadása tekintetében a legszabadelvűbb álláspontra helyezkedett. De sem ő, sem Kasszel ura, Károly, nem örült alattvalói kivándorlásának. Azon voltak inkább, hogy visszatartsák alattvalóikat az országban. S tették ezt nemcsak önző okokból, hanem azért is, mivel nem volt nekik közömbös, hogy a kivándorlók milyen sorsra jutnak s aggódtak azok testi és lelki jóléte miatt. Mégis, elismerve a III. Károly által hangoztatott keresztyén érdeket, lehetővé tették az országaikból való kivándorlást az arra hajlandóknak. Ernő Lajos, noha számtartósága (fürstliche Rentkammer) ama aggodalmának adott kifejezést, hogy a vám elengedése neki veszteséget fog jelenteni, mégis 1722. szept. 23-án

⁷⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 21—22.

⁸⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 31.

kelt elhatározásában azt az akaratát fejezte ki, hogy vámot a kivándorlók ne fizessenek.⁹⁾

b)

III. Károly császárnak a kivándorlás ügyében Hesszenben működő megbízottai. A kivándorlás érdekében terjesztett patensek. A telepítési feltételek.

Említettük, hogy a király által Temesvárott felállított telepítési bizottság élén gróf Mercy Claudius Florymundus állt, mint a Bánát kormányzója. Ennek utasításai szerint végezték a császár megbízottai a telepítés ügyét. Ügynököket küldtek ki Németországba, így a hesszeni tartományokba is. Ezek hívták fel a lakosság figyelmét a kivándorlás lehetőségére, közölték vele a telepítés feltételeit, tanáccsal látták el a jelentkezőket s összegyűjtve azokat, bizonyos időközökben leszállították őket Magyarországra.

Hesszenben először Krausz János Albert működött „Ober-Cammeralverwalter“ címmel császári megbízottként a kivándorlás ügyében. Előzőleg vámhivatalnok volt Moldvában. 1722. márc. 20-án nyer III. Károlytól engedélylevelet (Passbrief) 100 család letelepítésére. Erre Regensburgban és Wormsban állította fel kivándorlási irodáját (Werbe-und Intradierungsbureau). Különösen Nyugatnémetországban verbuvált telepeseket. Később felváltotta Falck János Ferenc. Rajtuk kívül még mint megbízottjuk Müller János György foglalkozott a kivándorlók útbaigazításával, ki a Majna melletti Frankfurtban volt kereskedő s elég élénk tevékenységet fejtett ki a kivándorlás előmozdítása érdekében.¹⁰⁾

Krausz egyedül elégtelennek bizonyulván az ügyek lebonyolítására, a császár 1720. máj. 1-én „commissarius“ gyanánt Nussdorfba küldi, helyébe pedig teljhatalmú megbízottként Falck János Ferencet nevezi ki. Ez Wormsban üttette fel főhadiszállását. Megbízatása az volt, hogy Krausz és Müller támogatásával minél több telepest szerezzen s hogy a jelentkezőket minél simábban juttassa el Magyarországra. E megbízottak látták el a kivándor-

⁹⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol.

¹⁰⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 51—52. — Dr. J. Bleyer, Deutschung. Heimatblätter, Bpest, 1929. I. évf. 166. l. — Gyülek. levéltár, Kistormás.

lókat a szükséges utlevelekkel is. Ezekhez a szükséges nyomtatványokat készen vitték magukkal. Minden egyes kivándorló után bizonyos jutalmat kaptak.¹¹⁾

A nép közé Falck-ék ügynököket küldtek (Werber, Missarii). kik azt korcsmákban és otthonában felkeresve, biztatták a kivándorlásra. Steck Vilmos Lajos, Umstatt kerület hivatalnoka, 1723. jan. 22-én jelenti Ernő Lajos nagyhercegnek Darmstadtba, hogy nemcsak a Pfalzban, hanem a darmstadti helységeken is járnak ügynökök s mindenféle ürüggyel csábítják kivándorlásra a lakosságot. Kérdi, hogy milyen eljárást kövessen a csábítókkal szemben.¹²⁾

Arheilgenből viszont 1723. október 25-én Weidner János Lothar Albert Centgraf jelenti, hogy egy Falck által küldött „Werber“ a minap ott járva Storck korcsmájában, mint ennek legidősebb fia szavahihető módon bizonyítja, aggasztó módon nyilatkozott küldetésére nézve. Elmondta, hogy Siegenben ugyan 3 napra börtönbe zárták, de jól bántak vele s utána inkább kérő, mint parancsoló hangon arra figyelmeztették, hogy ne izgassa fel a lakosságot, hanem hordja el magát. Kijelentette, hogy Falck fiscalistól van megbízatása, hogy az attól kapott hirdetményeket a városházákra és korcsmákra aggassa ki. A jelentés szerint az ügynök Arheilgenben is osztott szét a nép között nyomtatott hirdetményeket. Távozásakor azt mondta, hogy Darmstadtba is el fog menni, de a „Bergstrasse“ irányában távozott el.¹³⁾

Falck később Wormsban Weidner előtt letagadta, hogy ügynököket küldött a nép közé s Müller frankfurti megbízottjára fogta a „Werber“-ek kiküldését. Az arheilgeni korcsmárosfiú fenti vallomása azonban rácsúfol Falck tagadására éppen úgy, mint az említett „Werber“ Arheilgenben tett kijelentései. A császári megbízottak a görbe utakat sem kerülték, ha ez sikert ígért. Az ügynökök meg néhanapján pórul is jártak s közbe-közbe néhány napra hűvösre is kerültek.¹⁴⁾

Ernő Lajos fejedelem és hivatalnokai nem szívesen látták az

¹¹⁾ Dr. J. Bleyer, Deutschung. Hblätter, Bpest, 1731, 247. l. — Dr. R. Huss, Neue Heimatblätter, I. évf. 53. l.

¹²⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 34.

¹³⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 46.

¹⁴⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 55.

ügynököket az országban. Több rendeletben hagyja meg hivatalnokainak a fejedelem, hogy az ügynököket ne türjék meg, hanem utasítsák őket ki. 1723. nov. 1-én a titkos tanács is arra biztatja a fejedelmet, hogy az u. n. „emissarius“-okat ne türje meg az országban s figyelmeztesse Falckot, hogy ne küldjön a nép közé ilyeneket, mert nyakon fogja őket csipetni.¹⁵⁾

Fulda apátfejedelme 1767-ben is ad ki rendelkezést az olyanok ellen, akik kivándorlásra csábítják a népet.¹⁶⁾

A kivándorlás ügyét szolgálták még a patensek. Hirdetmény-szerű nyílt, nyomtatott levelek voltak ezek. Maga III. Károly király is adott ki ilyen nyílt patenseket. Kettőt őriz belőlük a darmstadti volt nagyhercegi levéltár. Az első 1722. márc. 22-én kelt. Ebben a király, ill. császár első ízben adja mindenk tudtára telepítési szándékát s a közös keresztyén érdekre való hivatkozással kéri mindenektől megnevezett megbízottainak támogatását. Egy ilyen patenst Arheilgenből küldött Darmstadtba Weidner J. L. A. „Centgraf“ 1723. okt. 25-én.¹⁷⁾

A második császári patens 1728. ápr. 14-én kelt Bécsben, de Wormsban nyomatták ki. Ez is Németország összes rendeihez és minden lakosához van intézve. Ebben Tokaj vidékének a benépesítése érdekében kér a király 200—300 föld- és szőlőművelésben jártas családot, kiknek különböző szabadságjogokat helyez kilátásba. Most is kéri a kivándorlók számára a jobbágyváltás és tized elengedését.¹⁸⁾

E patensek egy-egy példányát egyes tolnamegyei gyülekezetek. (Mucsfa, Kistormás) is sokáig őrizték az ekklezsia ládájában. Ha vallási vagy egyéb jogaikat veszedelem fenyegette, akkor e császári királyi patensekre („Kiváltságlevél“) hivatkoztak a telepések. Ezekben III. Károly teljes vallásszabadságot biztosított a protestánsok számára. Az 1728. kelt patens név szerint megemlíti az ág. hitv. evangélikusokat s biztosítja nekik vallásuk zavartalan gyakorlását s lelkész hívásához az engedélyt. A mucsfai gyülekezet feljegyzéseiben meg van említve, hogy ők III. Károly különös „privilegiumával“ telepedtek le. Mária Terézia alatt, mikor sokszor kell különböző címeken megindított

¹⁵⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 42. és 55.

¹⁶⁾ Deutschland. Hblätter, 1931. évf., 306—307. l.

¹⁷⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol.

¹⁸⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol.

„investigatiók“ alkalmával igazolniok egyes gyülekezeteknek, hogy mi jogon gyakorolják vallásukat, mindig ezekre a patensekre hivatkoznak, mint amelyekben maga az uralkodó biztosítja számukra a teljes vallásszabadságot. Később eltűntek e patensek a gyülekezetek ládáiból. Erős a gyanum, hogy az 1860-as években a magyar nemzeti múzeum közokirattárába kerültek.

Itt jegyezzük meg, hogy az elmondottak alapján megdőlni mint tévedés Szekfű Gyulának az az állítása, mely szerint „III. Károly, atyjával, I. Lipóttal, ellentétben, csak katolikus telepedést volt hajlandó előmozdítani.“¹⁹⁾ Mikor III. Károly az evangélikus Ernő Lajos hesseni fejedelemtől kért telepéseket, főként csak protestánsokat remélhetett. Ha az ág. hitv. evangélikusoknak, név szerint megemlítve őket, 1728-ban kelt s Németország minden rendű és rangú lakosához intézett patensében teljes vallásszabadságot biztosít s ha, amint a lőrcinci evangélikus gyülekezet levéltárában található, megbízható feljegyzések szerint Mercy Claudius gróftól rossz néven vette, hogy a Bánátnak szánt királyi telepesszállítmányokból éppen a protestánsokat vonta el s telepítette saját tolnamegyei birtokaira, akkor éppen az ellenkezőjét kell mondanunk annak, amit Szekfű Gyula állapít meg. III. Károly igenis kért és szívesen fogadott protestáns telepéseket is s biztosította számukra a szabad vallásgyakorlatot. A Bánátba került királyi telepesszállítmányok között is számosan voltak protestáns hesseniek, lutheránusok és reformátusok egyaránt.

Kiadott Mercy Claudius gróf is és terjesztett ilyen patenseket, mint a Temesvárott székelő királyi telepítőbizottság elnöke. Ilyen is akad a darmstadti volt nagyhercegi levéltárban. Ez is Arheilgenből került ide Weidner ottani hivatalnok 1723. okt. 25-én kelt jelentésének melléklete gyanánt. Közli ebben Mercy, hogy a császár még folytatja telepítési tevékenységét s megbízta Falck János Ferencet, hogy ezt egész Hessian lakosságának tudomására adja, valamint azt is, hogy az eddigi telepítési feltételek ezután is érvényben maradnak. A kivándorlókat a császár Marxheimből a maga költségén szállítja rendeltetésük helyére azzal a kikötéssel, hogy útközben senki sem szöki meg a csapatától. Nem fognak vámot fizetni és ha felmutatják Mercy

¹⁹⁾ Homan—Szekfű, Magyar Történet, IV. k. 429. 1.

patensét, a császár minden hivatalnoka támogatni fogja őket. Ezt a hirdetményt Mercy írta alá.²⁰⁾

Ismeretes olyan valószínűleg plakátnak szánt hirdetmény-szerű patens is, mely Falck J. Ferenc nevét és aláírását viseli Tizenöt pontban közli a telepítés feltételeit mindazok számára, akik a Bánátba költöznek. E feltételek oly kedvezőek, hogy nem csoda, ha azoktól csábítva sokan határozták el magukat Hesszenben a kivándorlásra. Megígéri a hirdetmény, hogy a kivándorlók jófekvésű falvakban és városokban kapnak házépítésre, kertnek, gyümölcsösnek, szántóföldnek és rétnek alkalmas birtokokat vagyónak és tehetségüknek megfelelő nagyságban. Mindennek birtokában a császár hathatósan meg fogja őket védelmezni. Vámokat nem kell fizetniök. Épület- és tüzelőfát, mely kezük ügyében lesz, ingyen kapnak. Kedvező körülmények között üzhetnek kereskedelmet is s beleegyezésük nélkül zsidó községükben le nem telepedhetik. Minden kincstári haszonrészesedéstől mentesen kapják az építkezéshez szükséges meszet és követ. A császár Marxheimtől ingyen szállítja őket oda, ahol le akarnak telepedni. Vetőmagot ingyen kapnak, melyet jó aratás esetén a következő évben természetben fizethetnek vissza. Ha úgy tetszik nekik 40—50 család egy-egy külön falut alkothat. Hozhatnak magukkal lelkészt. A lelkésznek a befolyó bor- és gabonatedekből egy bizonyos „Deputátum“ biztosítatik s a többi szükséges dolog „proportio“ szerint a királyi kincstárból. Minden lelkész számára a kincstár fog a maga költségén megfelelő házat építtetni. Az első 3 évben minden szolgáltatás alól mentesek lesznek. Azután is csak fokozatosan lesznek szolgáltatásokkal megterhelve úgy, hogy csak a 6-ik évben kötelesek majd az amúgy is kevésre szabott egész „Quotat“ beszolgáltatni. A telepéseket 3 csoportra fogják osztani. Az egész telkes évente 12, a féltelkes 6 és a negyedtelkes 3 tallért fog fizetni. A császári örökös tartományok telepesei semmiféle jobbágyságnak, hűbérszolgálatnak, kamat- és bérlettehernek alávetve nem lesznek, hanem egyedül a császárnak maradnak az alattvalói. Semmiféle fejedelem, gróf vagy más magyar földesúr nem fog rendelkezni felettük.

Hirdetménye végén a kivándorlásra hajlandókat Falck felszólítja, hogy jelentkezzenek nála Wormsban, az ő távolléte ese-

²⁰⁾ Hess. Staatsarchiv, XI.

tén Frankfurtban Müller J. Gy. kereskedőnél, érdeklődjenek a továbbiak iránt s aztán várják meg, míg megkapják a fennakadás nélküli kivándorláshoz szükséges útlevelet. Közli még Falck, hogy a második telepes szállítmány 1723-ban fog indulni és pedig többé nem Regensburgból, hanem Marxheimből és pedig szept. 30-án. A harmadik és utolsó szállítmány okt. 20-án indul útnak. Minden alkalommal egy igazolt császári „Transport-Officiant“ fogja a szállítmányt kísérni.

Ilyen feltételek mellett hívta III. Károly Magyarországra Hesszen lakosságát. Telepítési feltételei nagyon hasonlítanak azokhoz, melyek mellett Mercy Claudius telepítette be tolnamegyei birtokait, amelyeknek jórészen ugyancsak hesszeni protestáns telepesek találtak új otthonot.²¹⁾

Nem csoda, ha Hesszen szenvedő, nyomorgó lakossága megismerve ezeket a feltételeket, melyekből egy szebb és könnyebb megélhetés lehetősége integetett feléje, kedvet kapott a Magyarországra való vándorlásra. Nem csoda, hogy akadtak számosan, akik szívesen vették magukra a hosszú úttal járó fáradtságot és veszedelmeket, vállalták az új otthon alapításával járó küzdelmeket s útra keltek Magyarország felé, hogy ott új hazát találjanak.

Látjuk az eddigiek alapján már azt is, hogy Tolna-Baranya-Somogy hesszeni származású protestáns németsege, mely eredetileg ugyan a Bánátnak volt szánva, nem hivatlanul jött új hazájába. Aki tehát azt állítja, hogy a németseg egyes részei a zsidókhoz hasonlóan, különböző időkben, kisebb rajokban boldogulásukat keresve „hivatlanul szivárogtak be Magyarországra“ s ezt a Hesszenből bevándorolt tolna-baranya-somogyi protestáns telepesekre és utódaikra is akarná vonatkoztatni, az legalább is vas-tag történeti tudatlanságról tenne tanúságot.²²⁾ Ugyancsak nem vonatkoztatható hazánk ezen polgáira az az állítás sem, mely szerint az alsódunamelléki németseg a Mária Terézia idejében a Bécs fegyházaiból és bordélyházaiból elűzött, inficiált és kétes existenciáknak volna az utódja és leszármazottja. Legalább is a hesszeni eredetű protestánságra, amely pedig elég szép szám-

²¹⁾ Gyülek. levéltár Kismányok. — Lágler István, Festbüchlein, mely a kismányoki gyülekezet történetét foglalja magában.

²²⁾ Dr. Méhely L., A németek Magyarországon, Bpest, 1929. 14. l.

ban van képviselve a bevándorlottak között, ez a megállapítás nem vonatkozhatik. De nem vonatkoztatható a vele egyidőben bevándorolt tisztes katolikus néemetségre sem. Egy-egy családnak a XVII. század közepéig visszavezethető és anyakönyvi kivonatokkal igazolható családfája szerint ennek az alsódunamelléki néemetségnek az elődei sohasem látták Bécs fegyházait és bordélyházait, hanem kemény harcot folytatva az étellel tisztes és tiszteletreméltó életet éltek²³⁾ Minden emberi gyarlóságuk mellett telve szorgalommal, istenfélelemmel és erkölcsi erővel érkeztek új hazájukba s elhagyott pusztaságokon új életet teremtettek. „Inficiált kétes existenciák“ és utódaik nem lettek volna képesek arra, amire ez az alsódunamelléki néemetség volt képes. Ennek megállapításával tartozik nekik az objektív történetkutató és történetismerő.

c)

A telepítési agitáció hatása Hesszen lakossága között.

A kivándorlás nagy erővel való megindulása.

Titkos kivándorlási esetek.

Mihelyt III. Károly telepítési feltételei az ügynökök és patensek révén Hesszen népe között ismeretessé váltak, a kétségtelesen már 1720 óta kisebb mértékben folyó kivándorlás nagy erővel indult meg, nemcsak Hesszen-Darmstadtból, hanem Hesszen-Kasszelből, Hesszen-Nasszauból, Hesszen-Hanauból, valamint a Pfalzból és a Hesszen és a Pfalz által közösen bírt területről, Oetzberg és Umstadt vidékéről is.

A Pfalzban 1722/23 telén támadt fel nagy erővel a kivándorlási kedv. Károly Fülöp pfalzi választófejedelem 1723. március 13-án a Darmstadtal közösen bírt Oetzberg és Umstadt kormányzójához rendeletet küld, mely szerint tudomásul vette, hogy e két kerületből többen ki akarnak vándorolni. Meghagyja, hogy köteles fizetések teljesítése („praestitis praestandis“) után a jelentkezőknek adják meg az engedélyt. Ne tőrje meg azonban a főhivatalnok a nép között verbuváló ügynököket s tudakolja meg, hogy a szomszédok, nevezetesen Darmstadt milyen intézkedéseket foganatosít az ügyben.²⁴⁾

²³⁾ L. ugyanott.

²⁴⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 34.

A Darmstadt-al közös Umstadt kormányzója viszont 1723. márc. 22-én jelenti Ernő Lajosnak Darmstadtba, hogy nemcsak a Pfalzhoz tartozó részekben, hanem az azokkal szomszédos területen is erősen működnek az u. n. „Werber“-ek. Sembdben akadtak is négyen, akik a Magyarországra való kivándorláshoz engedélyt kértek. Miután a jelentkezők oly szegények, hogy adósságaik kifizetése után („solutio cere alieno“) csak igen kevés vagy semmi vagyonuk se marad s miután nagy szegénységük miatt csak terhére vannak a községnek, azért elköltözésük nem jelentene különösebb veszteséget. Miután azonban egyik-másik a jelentkezők közül nemcsak a Pfalz, hanem Darmstadt jobbágya is, azért kérdi Steck umstadti kormányzó, hogy tekintettel a pfalzi fejedelem által kiadott rendeletre, milyen eljárást kövessen a kivándorlásra jelentkező négy jobbággal szemben s tekintve közismert szegénységüket mennyit követeljen tőlük jobbágyváltáság („Manumissionsgebühr“) címén.²⁵⁾

Steck Vilmos felterjesztését a kormány Darmstadtban 1723. ápr. 6-án tárgyalja le s a következőket javasolja. Küldje el Ernő Lajos Stecknek a kivándorlás ügyében eddig kiadott rendeleteket kihagyva a vallásszabadságra vonatkozó pontot. Hagyja meg Stecknek, hogy ne tűrje meg az ügynököket kerületében s jelezze neki, hogy a darmstadti kormány az ügyben érintkezésbe lépett a mannheimi kormánnyal s a válasz megérkezéséig intse türelemre a jelentkezőket. Ha ez azonban nem használna, úgy járjon el velük a vele közölt rendeletek szerint s a jobbágyváltáság szempontjából kezelje őket úgy, ahogy a kis falvak szegény lakóit szokták s megfelelő intés után bocsássa el őket. Javasolja még a darmstadti kormány Ernő Lajos fejedelemnek, hogy adjon ki az egész ország területére vonatkozó rendeletet a „Werber“-ek ellen.²⁶⁾

A javasolt rendeletet a fejedelem Darmstadtban 1723. ápr. 14-én ki is adja. De a kivándorlási mozgalom lecsillapítását célzó minden rendelkezés ellenére az engedélyért jelentkezők száma még egyre szaporodik. Sokan közös költségen megbízottakat küldenek Wormsba Falck fiscalishoz, vagy Frankfurtba Müller kereskedőhöz s úgy érdeklődnek a kivándorlás feltételei iránt s

²⁵⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol.

²⁶⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol.

kérnek felvilágosításokat. Weidner arheilgeni hivatalnok jelentése szerint ez történt meg 1723 őszén Winterstadtban és Arheilgenben is. Attól kell tartani, hogy a kiküldöttek visszaérkezése után olyan kivándorlási mozgalom fog megindulni („Sturmaufbruch“), amilyenre ember nem is gondol.²⁷⁾

Ezt a jelentést érdekesen egészítik ki a kistormási lutheranus ekklezsia ládájában őrzött s a gyülekezet keletkezésére vonatkozó feljegyzések. Utalnak III. Károlynak a német-római birodalomban terjesztett patenseire s az ügynökök verbuváló munkájára. Név szerint megemlítik a császár megbízottait, a Wormsban székelő Falck fiscalist és Müller J. György frankfurti kereskedőt. Elmondják e feljegyzések, hogy a császár patensei és ügynökei által indítatva kb. 69, részben Hesszen-Darmstadtból, részint Nasszau-ból származó család összefogott s elutazott Frankfurtba egy bizonyos császári megbízotthoz s felolvastatta és megmagyaráztatta magának a császári patenst. Miután a telepítési feltételek tetszettek nekik, elhatározták, hogy tavasz beálltával Magyarországra vándorolnak. Az elhatározást tett követte. A tél folyamán minden el nem vihető holmijukat pénzzé tették, választottak maguknak lelkészt és tanítót s lelkészüket a wiesbadeni superintendens által felavattatták. Neve Tonsor Márton János Miklós volt s Darmstadtból származott. Tavasz beálltával az így előre megszervezett kis csapat elindult Magyarország felé. A Bánátba indultak ők is. De Mercy Claudius gróf adjutánsa, Vátzy százados, Bécsben rábírta őket arra, hogy Mercy gróf kistormási pusztáján telepedjenek le. A császár hajóin lejöttek Tolnáig s ott kiszálltak. Onnan Mercy kocsijai hozták őket Tormásra s 1724. máj. 9-én este 7—8 óra között „öntötték ki őket a zöld fűbe“, miután hajlék seholy volt. Az Isten csillagos ege volt a takarójuk s a pázsitos föld a derékaljuk.²⁸⁾

A tormásiakéhoz hasonlóan történt a hesszeni lakosság kivándorlása és betelepődése, amikor a kiköltözők szabályszerű engedelemmel hagyták el az országot.

A kistormási esetből azt a tanulságos következtetést kell levonnunk, hogy a német telepesekből alakuló tolnamegyei községek ill. gyülekezetek lakói még abban az esetben sem származtak

²⁷⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 55.

²⁸⁾ Gyülek. levéltár, Kistormás.

mindig egy helyről, ha mint teljesen szervezett gyülekezet érkeztek ide. Ilyen esetben is kisebb-nagyobb területről verődött össze egy-egy itteni község vagy gyülekezet népe. Ezt tudnunk különösen nyelvészeti és ethnographiai szempontból jó.

Hogy 1723/24-ben mily nagy volt Hesszenben a kivándorlási láz, arról tanuskodik Archenholtz T. L., az embsi kerület hivatalnokának 1724. febr. 19-én Darmstadtba küldött jelentése is. Ügynökök még nem jártak kerületében. Mégis akadtak egyes családok, akik egy giesseni emberrel együtt a kivándorlásra határozták el magukat. Egyik részük Poroszországba, másik részük Magyarországra készül. Abban reménykednek ugyanis, hogy ott sorsuk jobb és megélhetésük könnyebb lesz. A közös hivatalnokkal együtt felszólította őket, hogy a fejedelem ügyükben való döntésének a megérkezéséig senki vagyonából ne adjon el semmit s engedély nélkül senkise merjen útrakelni.²⁹⁾

Jelentésére Archenholtz azt az utasítást kapja, hogy hivatalnoktársával együtt tartsák magukat a kiadott rendeletekhez.

Különösen nagy méreteket öltött a kivándorlás 1724 tavaszán. Erről tanuskodnak a darmstadti kormány ama szavai, melyekkel ez év április 14-én hozott javaslatait vezeti be s amelyek szerint nagyon sokan jelentkeznek kivándorlásra.³⁰⁾ Közülök sokan tekintélyes vagyon felett rendelkeznek. Ezért Ernő Lajos kormánya megfontolandónak tartja, hogy vajjon válogatás nélkül kapjanak-e kivándorlási engedélyt a jelentkezők. Sűrűen lakott ugyan az ország s a fejedelem bizonyos váltságok lefizetése mellett megengedte a kivándorlást, de a kormány mégis azon a nézeten van, hogy minden úton-módon azon kellene lenni, hogy az alattvalók az országban visszamaradjanak s hogy a kivándorlókról névjegyzéket kellene készíteni.³¹⁾

A kormány javaslata elfogadásra talál. Ennek a körülménynek köszönhető, hogy az 1721—1724 között kivándorlottakról kerületenként készült egy névjegyzék, mely összehasonlítva

²⁹⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 67—68.

³⁰⁾ Ew. Hochfürst (Iiche) Durch (laucht) werden ausser Zweifel selbstnen wahrgenommen haben und allenfalls Ihre hiernach referieren zu lassen gnädigst geruhen, wie dass die Unterthanen aus dero fürstl. Landen so gar stark nacher Ungarn ziehen und deren sich alle Woche viele per memorialia unterthänigst melden. (Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 73—74.)

³¹⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 73—74.

a tolna-baranya-somogyi németnyelvű protestáns gyülekezetek anyakönyveivel az itteni telepések származásának megállapítása tekintetében kitűnő szolgálatot tesz a kutatónak. Ezen az úton sikerült szintén sok hesszeni telepescsaládnak az őshazáját megállapítanunk. E névjegyzékre alább még visszatérünk.³²⁾

Hogy egy-egy helységből mily sokan vándoroltak ki 1723—1724 között, arról tanuskodik Ébel Henrik bessungeni praeceptor afeletti panasza is, hogy a Magyarországra való kivándorlás folytán javadalma igen érzékenyen megcsappant.³³⁾

Közben megindult a titkos kivándorlás is. Sokan, hogy megmeneküljenek a többféle váltságdíjtól s maradjon még vagyonukból valamijük, titokban, rendesen az éj leple alatt („bei Nacht und Nebel“) hagyták el az országot. Miután az ilyeneknek kivándorlási engedélyük nem volt, ugyancsak nagy titokban készültek elő a kivándorlásra. Feltehető, hogy a császár megbízottai is, ha tehették, elősegítették a titkos kivándorlásokat.

Több titokban történt kivándorlási esetről számolnak be az idevonatkozó források. Egész csapatok hagyták el engedély nélkül, titokban Hesszen területét. Ilyen ismeretes eset az oberamstadiak szökése 1723 őszén. Ebből a helységből 38 család, összesen 83 lélek szökött el titokban Magyarországra. Lelkipásztoruk, Reichard János Boldizsár, jegyezte fel őket az anyakönyvbe. A délmagyarországi Langenfeld helységbe kerültek. Alig, hogy letelepedtek, hazájukbeli lelkipásztoruknak a fiát, János Károlyt, a későbbi varsádi papot (1725—1731) hívták meg papjuknak.³⁴⁾

Arheilgenből is szöktek meg többen Magyarországra. Ez Weidner arheilgeni „tizedgróf“ Darmstadtba küldött egyik jelentéséből tűnik ki. Tudomása szerint a minap a Vielbelsbachig üldözött arheilgeni szökevények leveleket küldözgetnek vissza. Ezekben Mózes II. könyvének 15. fejezete alapján a maguk szökését az Izrael fiainak a Vörös tengeren át való meneküléséhez és az őket üldöző katonaság kudarcát a Pharao seregének a kudarcához hasonlítják.³⁵⁾

³²⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 19. — D. dr. W. Diehl, Hess. Volksbücher, VI. 65. stb. 1.

³³⁾ D. dr. Diehl i. m. 64. 1.

³⁴⁾ Kirchenbuch-Oberramstadt.

³⁵⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 48.

Szöktek ki titokban egyesek is. Mikor az 1780-as években egy olyan rendelet jelenik meg Hesszenben, mely megparancsolja, hogy minden helységről bejelentendő, hogy a század folyamán kik szöktek meg az országból, mi vagyont hagytak hátra s mi lett azzal, akkor Langgöns hivatalnokja jelenti, hogy 50 évvel ezelőtt 1730 körül Simon Dániel, majd 30 évvel később, tehát 1760 körül Simon János, az előbbinek fia szökött Magyarországra. Több ilyen szökésről tudnak a darmstadti levéltárban őrzött jelentések. A szökevények vagyonát vagy elkobozták a kincstár részére vagy kezességre („erga cautionem“) a visszamaradt rokonoknak engedték át.³⁶⁾

Sokszor az olyanok, akik otthon rossz fát tettek a tűzre s volt mitől tartaniok, egyszerűen kiszöktek az országból s idegenben kerestek menedéket. A hesszeni eredetű gyülekezetek anyakönyvei tudnak ilyen esetekről is. Kalaznón temetik pl. 1729-ben Lang János Jakabot, aki „in fuga iam per biennium existens propter homicidium casu fortuito factum“ volt. Véletlenül embert ölt s a büntetéstől való félelemből Magyarországra menekült.³⁷⁾

A hesszeni nagyherceg, Ernő Lajos, tudomást szerezvén a szökésről és titkos kivándorlásról, 1723. okt. 11-én szigorú rendeletet bocsát ki e tárgyban. Kijelenti: nem fogja tűrni, hogy alattvalói ilyen módon szegjék meg kötelességüket. Megparancsolja, hogy hivatalnokai ne csak figyeltessék meg a gyanusakat, hanem „nyilvános harangütéskor“, amely Hesszenben a dobszót helyettesítette, tegyék közhírré, hogy ő senkit, aki szabályos módon jelentkezik kivándorlási engedélyért, kifizeti tartozásait és egyéb kötelezettségeinek eleget tesz, erővel visszatartani nem fog. Azokat azonban, akik elkövetik azt a merészséget, hogy titokban szökjenek ki az országból, igen szigorúan meg fogja büntetni. Kijelenti, hogy az összes szomszédos tartományok urait felkérte, hogy abban az esetben, ha alattvalói közül valaki szabályos kivándorlási engedély és útlevél nélkül akarna birtokaikon átutazni, azt fogassák el és toloncolják vissza.³⁸⁾

A szigorú tilalom ellenére is még számosan hagyták el titokban az országot. Erre kell következtetnünk, ha számon vesszük tolnamegyei evangélikus gyülekezeteink anyakönyvei alapján a

³⁶⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 1., Conv. 4.

³⁷⁾ Gyülek. halotti akv., Varsád, 1729.

³⁸⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 46.

kétségtelenül hesszeni eredetű telepeseket s azok számát összehasonlítjuk azok számával, akik otthon kivándorlási engedélyért jelentkeztek. Az utóbbiak száma aránytalanul kevés az előbbieké számához képest. Ez csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy igen sokan titokban s anélkül vándoroltak ki, hogy otthon számon vehették volna őket. Az aránytalanság még nagyobb lesz, ha figyelembe vesszük, hogy a Bánátba is tekintélyes számmal kerültek hesszeni telepések. A telepések őshazájának megállapítása szempontjából veszteségnek kell tekintenünk azt a körülményt, hogy olyan sokan hagyták ott titokban előbbi hazájukat.

d)

**Weidner arheilgeni „Centgraf“ Wormsba való küldetése.
Tárgyalásai Falck császári fiskálissal s ezekről szóló jelentései.**

Az egyre nagyobb hullámokat verő kivándorlás mind sűrűbb tárgyalásokra készíti a darmstadti kormányt. 1723. nov. 1-én a fejedelmi titkos tanács is behatóan foglalkozik az ügyel. Megállapítja mindenekelőtt azt, hogy azok közül, akik szabályosan jelentkeztek a kivándorlásra, eddig csak keveset utasítottak vissza. Javasolja a fejedelemnek, hogy küldjön egy megbízottat Wormsba — esetleg Weidner arheilgeni „tizedgrófit“ — intesse meg Falck császári fiskalist, hogy ne küldjön az országba semmiféle ügynököket, mert azokat el fogja fogatni s bebörtönözni s jelentést fog tenni a császárnak az esetekről. Utasítsa Ernő Lajos bécsi követét, hogy hozza tudomására a császárnak mindazt, ami Hesszen-Darmstadtban eddig a kivándorlás ügyében történt, valamint azt is, hogy az országba küldött ügynökök hogyan izgatják fel a népet; kérje a császártól Falck fiskálisnak az országból való eltávolítását.³⁹⁾

1723. dec. 13-án Weidner tényleg megbízatást kap fejedelmétől, hogy utazzon Wormsba. Utasítása ez. Mondja meg Falcknak, hogy eddig még mindazok, akik a törvényes követelményeknek megfeleltek, megkapták a kivándorlási engedélyt. Így nem szólva a szököttekről, eddig legtöbbször erő családdal legalább 200 személy vándorolt ki az országból Magyarhonba. A fejedelem nem fogja eltérni, hogy alattvalóit az eddig követett módon felizgassák és felbujtsák. Ha Falck még küld ki ügynököket,

³⁹⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 55—57.

azokat a fejedelem el fogja fogatni s érdemük szerint megbüntetni, a császárnak viszont fel fogja jelenteni az egész dolgot.⁴⁰⁾

Weidner dec. 28-án indul Wormsba s a következő napon folytatja tárgyalásait Falck császári megbízottal. Ez meghívja ebédre s ismételten ad kifejezést a fejedelem iránt érzett tiszteletének. A tárgyalásokról szóló s dec. 31-én Darmstadtba küldött jelentése Weidnernek sok érdekes dolgot tartalmaz.

Mikor Weidner szemrehányást tesz Falcknak a verbuváló ügynökök kiküldése miatt s megemlíti előtte a fent már ismertett arheilgeni esetet, ez becsületszavát adja, hogy ő nem küldött Werbereket Hesszen-Darmstadtba. Ezt csak Müller János György frankfurti kereskedő tehette. Miután azonban az Arheilgenben megfordult „Werber“ határozottan kijelentette, hogy őt Falck küldte, ennek becsületszó mellett tett kijelentése legalább is gyanus s arra enged következtetni, hogy a császár emberei az eredmény érdekében a görbe utaktól sem riadtak vissza. Bizonyos, hogy az ügynökök mögött mint értelmi szerző Falck állt. Hiszen az ügynökök által kiosztott patensek között akadt olyan is, amely az ő nevével volt ellátva.

A tárgyalás folyamán különben kibuvik a szeg a zsákból s a császár embere elárulja, hogy mi fáj neki. Különös nyomatékkal említi meg, hogy Lotharingia fejedelme, a Pfalz ura, Brandenburg őrgrófja, Zweibrücken—Trarbach, Baden—Birkenfeld és Walbrunn urai milyen előzékenyen viselkedtek a császárral szemben. A legtöbbje rendeletben utasította hivatalnokait, hogy a császárra való tekintetből mindenképpen támogassák a kivándorlókat, noha egyiket másikat, mint pl. Zweibrücken urát a császár közvetlenül meg sem kereste telepések iránti kérelmével. Zweibrücken urát, Gusztáv Sámuel Lipótot, még csak 1730. febr. 15-én keresi meg a császár 1729. szept. 17-én kelt levélben telepések iránt, aki rendeleti úton engedi meg, hogy a kivándorlásra önként jelentkezők váltságdíj nélkül hagyhatják el az országot.⁴¹⁾

Megtudjuk, hogy a németországi fejedelmek és különböző tartományok urai igen előzékeny módon teljesítették Falck kijelentése szerint a császár kérelmét, még a pfalzi választófejede-

⁴⁰⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 59—60.

⁴¹⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 84.

lem is, aki pedig eleinte ellenezte a kivándorlást. A mainzi választófejedelem is váltság nélkül engedte el a kivándorlókat. Csupán Hessian-Darmstadt urával szemben nem talált Falck okot az elismerésre. A többi tartományok fejeinek előzékeny magatartását nyilvánvalóan azért hangsúlyozza oly nyomatékosan, hogy ezzel Ernő Lajost is nagyobb engedékenységre bírja a kivándorlással szemben elfoglalt álláspontja tekintetében.

Akadtak olyanok is, akik úgy játszották ki a császár kéréseit, hogy csak az alja népnek adtak engedélyt a kivándorlásra. Így Falck rosszalólag nyilatkozott pl. „von des Herrn Residenten von Wezels Passeausgeben.“

A tárgyalások folyamán Falck azt kéri Hessian-Darmstadtól, hogy engedjék el onnan is váltság nélkül a kivándorlókat s engedjék meg a tehetősebbeknek is a Magyarországra való költözést. Kijelenti a császári fiskális, hogy csak a szabályszerű elköltözési engedéllyel bírókat fogadja el, miután erre utasítása van, s nem szándéka, hogy a Bánátot koldusokkal és csavargókkal népesítse be. Csak olyant fog a császár támogatásában részesíteni, aki legalább is annyi pénzzel rendelkezik, hogy szántáshoz való ígát tud venni, vagy mesterember, aki az ingyen kapott helyen és anyagból fel tudja építeni a házát. A koldusokat és csavargókat a telepítés intézői vissza fogják kergetni, miután előbb vagy pénz vagy munka alakjában megszédték rajtuk a szállítás költségeit. Ellenben minél több vagyont hoz magával valaki, annál nagyobb támogatásra számíthat a császár részéről.

Mindezt azért hangsúlyozza a császár embere, mivel Hessian-Darmstadtban eddig fejedelem és kormány azon voltak, hogy a jóra való és tehetős lakosságot visszatartsák a kivándorlástól. A császár emberei előtt viszont nem volt közömbös, hogy milyen emberekkel népesedik be a Bánát s jobban örültek a tehetős és derék telepeseeknek, mint a koldus, csavargó „vagabundus“ népnek.

A wormszi tárgyalások folyamán Falck azt is kijelenti, hogy az elköltözési engedéllyel nem bíró szökevényeket azzal büntetik, hogy nem veszik fel őket a császár hajóira s így aztán arra kényszerülnek, hogy egyes földesurak kénye-kedvére adják magukat. Falck el akarja magáról és társairól terelni annak gyanúját, mintha ők szökevényeket is támogatnának. Újra nem megbízhatók Falck kijelentései. Hisz a már megemlített Oberramstadt

szökevények is 1723 őszén eljutottak Langenfeldre s onnan Torzsára. Ezek is kétségtelenül a császár hajóin jutottak el a Bánátba.

Az utóbbi dolgokat Falck — úgymondta legalább — Müller J. György frankfurti kereskedőtől tudja. Attól kapta meg az összes rendeleteket is, melyeket a kivándorlás ügyében Heszzen-Darmstatban kiadtak. Tehát Falck jól volt értesülve mindenről.⁴²⁾

Ügylátszik, hogy a leghatározottabb módon Ernő Lajos heszzeni nagyherceg érvényesítette a kivándorlás ügyével kapcsolatban a császárral szemben souverain jogait. Csupán a vám fizetése alól mentette fel a kivándorlókat, ellenben megkövetelte tőlük utrakelésük előtt hátrálékos tartozásaik rendezését, a váltásdíjat és elviendő vagyonuk után a tizedet. Rendeletté emelte kormányának azt a javaslatát is, mely szerint csak az kaphasson kivándorlási engedélyt, akinek a vagyona nem haladja meg a 200 forintot. Archenholtz T. L. embsi kerületi hivatalnok is azt az utasítást kapja a fejedelemtől, hogy vagyonos alattvalóknak kivándorlási engedély nem adható.⁴³⁾

Heszzen-Darmstadt ura, noha nem zárkózott el mereven a császár kérelme elől, mégis kormányával együtt azon volt, hogy tartományának lakosságát lehetőleg visszatartsa a kivándorlástól. Ezért a kivándorlási engedély megadásának a jogát kormányának engedte ugyan át, de minden egyes esetről jelentést tétetett magának. (Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 73—74.) Hogy nagyobb engedékenységre bírja Ernő Lajost, a császár másodszer is intézett hozzá levelet s újra kért tőle váltásdíj nélkül telepeseket.

e)

III. Károly második levele Ernő Lajoshoz s az arra adott válasz.

Megjegyzésre érdemes és érdekes körülmény, hogy a heszzeni volt nagyhercegi levéltárban, amely annyi fontos és érdekes okmányt őrzött meg a kivándorlásra vonatkozólag, az 1724. évtől kezdődően nem találunk semmitsem, ami e tárgyra vonatkoznék. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a kivándorlási láz ez időpont után kissé lecsillapodott s az első nagyobb hullá-

⁴²⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 61—64.

⁴³⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 69—70.

mok elcsendesedtek. Így lehetett ez a többi tartományokban is. Erre engednek következtetni a Tolna megyében keletkezett németnyelvű lutheránus gyülekezetek első anyakönyvei is. Főként a születési és esketési anyakönyvekben az 1724. évtől kezdődően nem találunk egyik évről a másikra oly sűrűen új családokat, mint az előző 4—5 évben. Folyt a bevándorlás ekkor is, de nem oly ütemben és nem oly csapatostúl, mint 1718—1724-ig. Az 1724. évben a legtöbb tolnamegyei németnyelvű gyülekezet már megalakult s oly tömeges bevándorlásról, mint az előző években, nem tudunk ezután.

Közben a Bánát is meglehetősen benépesedett s megindult a munka a romokon. A császárnak és embereinek a figyelmét egy időre lekötötte a telepések segítése és támogatása. Ugyanez volt az eset azoknál, akik mint magánföldesurak vettek részt a telepítésben.

Így a Németországban végzett telepítési tevékenység vesztett erejéből. A kivándorlásra most már nem annyira az ügynököknek kellett a lakosságot biztatniok. Elvégezték ezt nagyrészt most már maguk a kivándoroltak. Megindult az óhaza és új haza között a levélváltás. Akik kedvező körülmények közé jutottak új hazájukban, maguk után hívták hozzátartozóikat, rokonaikat, földijeiket. Viszont a csalódottak hazaküldött panaszos levelei meg mérséklően hatottak a kivándorlási kedv tekintetében s alaposabb megfontolásra készítették a kivándorlás gondolatával foglalkozókat. Így az első kivándorlási hullám után némi csend és nyugalom állt be. Hesszen-Darmstadtban egyébként az eddig kiadott rendelkezések maradtak érvényben.

Az 1724 után a hesszeni állami levéltárban található és a kivándorlásra vonatkozó első okmány III. Károly császárnak Ernő Lajoshoz intézett s 1729. szept. 19-én kelt második levele („Angesinnen“). Ugyancsak a császár sajátkezű aláírásával és pecsétjével ellátott kéziratos levél ez is. Falck császári megbízott panaszaiknak köszöni létét, melyeket az császári uránál Ernő Lajos ellen emelt. Felpanaszolta Falck a császárnak, hogy Hesszen-Darmstadt fejedelme megnehezíti alattvalóinak a kivándorlást azáltal, hogy minden előírt váltságdíjat behajt rajtuk s mindenképpen azon van, hogy a jóra való, derék és vagyonosabb lakosokat visszatartsa országában.

Ügylátszik, hogy Falck fiskális minden fentebb közölt s

Wormsban Weidner hesszeni megbízott előtt nyilvánított elismerése mellett a többi Hesszennel szomszédos tartományok fejeinek a magatartásával sem volt teljesen megelégedve. Egyik jelentésében azt kéri a kincstártól, hogy intéztessék kérelem Churmaintz, Churtrier, Churpfalz, Baden, Birkenfeld és Zweibrücken uraihoz aziránt, hogy tegyék lehetővé kivándorlásra hajlandó alattvalóiknak az elköltözését. Tehát itt is állítottak akadályokat a korlátlan kivándorlás útjába. Falck 1730 tavaszán jelenti, hogy a kiküldött „Promotorialiaknak“ megvolt a jó hatásuk.⁴⁴⁾

A Hesszen-Darmstadt fejedelmének küldött császári levél szerint Falck fiskális felpanaszolta, hogy azok a birtokosok („Herrschaften“), akik alá a kivándorolni szándékozó jobbágyok tartoznak, bizonyos fokig hajlíthatatlan magatartást tanúsítottak.⁴⁵⁾ Nemcsak a tizedet követelték meg kivándorlásra jelentkező alattvalóiktól, hanem a jobbágyságtól való szabadányilványításért is igen magas váltságot fizettettek velük, aminek azután az lett a következménye, hogy az illető családoknak kötelezettségeik teljesítése után nem maradt annyijuk, hogy kivándorlásra gondolhassanak.

E levélben is az általános keresztyén érdekre hivatkozik III. Károly, mint amely szükségessé teszi a Bánátnak a benépesítését. Kéri Ernő Lajost, ne terhelje meg, mint a hogy eddig tette, a kivándorlókat mindenféle vámok és váltságdíjak követelése által s engedje meg, hogy e súlyos terhek leróvása nélkül indulhassanak el Magyarországra. Újra kéri a császár Hesszen-Darmstadt urát, utasítsa hivatalnokait arra, hogy legyenek azon, hogy a kivándorlók szárazon és vizen, minden holmijukkal együtt, minden feltartóztatás és akadály nélkül juthassanak el Magyarországra s mentsek fel őket a vám fizetése alól. A kérelem teljesítéséért a császár ismét mindenféle kegyét és szolgálatát helyezi Hesszen-Darmstadt urának kilátásba.⁴⁶⁾

Ernő Lajos hajlandóságot mutat arra, hogy eddigi álláspontján enyhítsen. A császár levelét véleményadás végett először számtartóságának („Fürsliche Rentkammer“) adja ki. Érdekelte az, hogy mennyiben érintené pénzügyi viszonyait a császár ké-

⁴⁴⁾ Deutschung. Hblätter, 1931. évf. 247—248. l.

⁴⁵⁾ . . . „wie dass sich diejenige Herrschafften, worunter die dahin abzugehen entschlossene Familien stehn, etwas hart gehalten haben.“

⁴⁶⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 75—78.

relmének a teljesítése. A „Rentkammer“ azt javasolja 1730 febr. 2-án, hogy fenn kell tartani az eddigi rendelkezéseket s ezek értelmében kell eljárni a kivándorlókkal szemben. Ilyen értelemben kellene utasítást küldeni a kerületek hivatalnokaihoz is. Végleges döntésre a számtartóság az ügyet a kormányhoz terjeszti fel.⁴⁷⁾

A kormány 1730. március 4-én tartott ülésében a császár parancsával szemben megállapítja, hogy a kivándorlókat a fejedelem nem terhelte túl, már csak azért sem, mivel Hessianben a jobbágyváltás nem olyan súlyos mint másutt, pl. Sziléziában és Csehországban. Aggodalomra való okot lát a kormány abban, hogy a fejedelem teljesen szabadon engedje kivándorolni alattvalóit, ahogy azt a császár kéri s ahogy pl. Zweibrücken tette. Ezzel az ország vagyonos lakóit szoktatná a kivándorláshoz. A kormány azon reménységének ad kifejezést, hogy a császár be fogja látni ennek az álláspontnak a helyességét és jogosultságát. Ezért javasolja, hogy tartassanak érvényben az eddigi rendelkezések. A császárnak viszont tudomásul kell adni, hogy az alattvalóknak általa felpanaszolt megterhelése ellenére is 1721—1724 között Heszendarmstadtból 226 személy és 7 család vándorolt ki Magyarországra. A miniszterek véleménye szerint a kivándorlók csupán a vám alól mentesítendők.⁴⁸⁾

Az a körülmény, hogy a heszendarmstadti kormány akkor, amikor III. Károlyal szemben igazolni akarja, hogy eddig mennyien vándoroltak ki az országból, csak az 1721—1724 között kivándorlattakat említi meg, igazolja fenti állításunkat, mely szerint ezekben az években volt legtömegesebb a kivándorlás s hogy 1724 után enyhült. Krausz J. F. A. is jelenti egy alkalommal, hogy eddig 300 családot küldött Magyarországra. Ezek között is voltak bizonyosan hessianiek.⁴⁹⁾

1729 után úgylátszik III. Károly új telepítési tevékenységet kezd ismét kifejteni Hessianben, és pedig Tokaj vidékének a benépesítése érdekében.

III. Károly levelére 1730. március 4-én adja meg Ernő Lajos a maga válaszát. Válasz ez egyúttal a császár 1722. április 20-án kelt első levelére. Ugyancsak nem sietett Ernő Lajos, a császár-

⁴⁷⁾ Hess. Staatsarchiv, XI., fol. 79—81. l.

⁴⁸⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 82—87.

⁴⁹⁾ Dr. R. Huss, Neue Heimatblätter, I. évf. 50. l.

nak adandó válasszal. Hallgatagon napirendre tértek Hesszen—Darmstadtban a császár első levele felett. Második levelét azonban már nem hagyhatták válasz nélkül, annál kevésbbé, mivel az bizonyos neheztelést foglalt magában Ernő Lajos fejedelemmel szemben. Ez válaszában annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a császár bizonyára nem fogja tőle azt kívánni, hogy alattvalóit minden további nélkül teljesen szabadon bocsássa el. Hiszi egyúttal, hogy a kivándorlás ügyében eddig tett intézkedéseit a császár az iránta való tisztelet elégséges jelének fogja tekinteni.⁵⁰⁾

Hesszen—Darmstadt ura és kormánya keményen tartották magukat a császárral szemben a maguk elveihez. Így a kivándorlásra nézve továbbra is az eddig foganatosított intézkedések maradtak érvényben.

f)

Kivándorlás az 1730-as években. Ernő Lajos újabb intézkedései a kivándorlás ügyében a lakosság visszatartására.

Ha 1724 után le is csillapult Hesszenben a kivándorlási láz, teljesen nem múlt el. Egyes kivándorlási esetek 1724—1730 között is fordultak elő. A kivándorlottak hívására otthonmaradt testvérek, rokonok, menyasszonyok szintén elhatározták magukat a kivándorlásra. Egyes helységeket elpusztító nagy tűzvészek után is mindig akadt egy-két család, mely kezébe vette a vándorbotot s elindult a hozzátartozók és rokonok után Magyarországra. Egy-egy otthonfogott kiskorú gyermek felnövekedvén magával víve szülei áldását elindult szintén a már korábban kivándorolt testvérei után Magyarországra.

A későbbi időkben azonban a kivándorlók már óvatosabbak voltak mint eleinte. Nagyobb körültekintéssel intézték ügyeiket. Akadt köztük olyan, aki elindulása előtt nem adta el otthon minden vagyonát, hogy biztosíthassa a maga számára az esetleges visszatérést arra az esetre, ha Magyarországon reményeiben csalódnék. Akadt olyan kivándorlott, aki vagyonának eladása és vagyoni viszonyainak rendezése végett később még egyszer visszatért szülőföldjére s csak azután mondott végleg búcsút az óhazának. Az ilyenek aztán nem egy esetben, erős propagandát csináltak a Magyarországra való kivándorlás ügyének.

⁵⁰⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 88. stb.

Egy ilyen esetet jelent Meyer bingenheimi tanácsos 1735. dec. 9-én a fejedelemnek Darmstadtba. Bingenheim kerület Dauernheim nevű helységéből — úgy jelenti Meyer — megint többen ki akarnak vándorolni Magyarországra. Hazajött ugyanis ezelőtt egy évvel Magyarországból Bach János Henrik, aki egész nyíltan dicsekedett el a magyarországi állapotokkal s így megint sokakban felébresztette a kivándorlási kedvet. Félő, hogy a mozgalom erősödni fog, miután a szegénység folytonosan növekedik s az adókat csak a legnagyobb szigorúsággal lehet behajtani. Így sokakat a nyomorúság s a jobb és könnyebb megélhetés lehetőségének bizonytalan, de kecsegtető, édes reménysége a Magyarországra való kivándorlásra csalogat.⁵¹⁾

A Meyer tanácsos által említett Bach János Henrikről sikerült megállapítanunk, hogy Felsőnánáról (Tolna m.) tért vissza Dauernheim-ba, hogy eladja s magával hozza otthon hagyott vagyonát. Felsőnánán köt 1758. január 18-án házasságot Lajos János nevű fia. Utódai ma is elég számosan vannak Felsőnánán képviselve. Az ő és fiainak utódai Felsőnánán a „Bache-Ludwig“, „Hache-Hanesz“, „Bache-Henrich“, „Bache-Friedrich“, „Bache-Hampéter“, „Bache-Juszt“, „Bache-Michlsz“ családok. Mint olyan telepes, aki Mercy-birtokon talált új hazát, ahol jó dolga volt a bevándorlottaknak, Bach János Henrik méltán dicsekedhetett el az itteni állapotokkal s nem csoda, ha dicsekedésének a hatása alatt megint sokak lelkében felébredt a kivándorlás utáni vágy.

Meyer bingenheimi tanácsos Ernő Lajosnak több olyan intézkedést ajánl, melyekkel véleménye szerint vissza lehetne a népet a kivándorlástól tartani. Szükségesnek tart ilyen intézkedéseket, mivel szerinte az ország nem olyan sűrűen lakott, mint ahogy némelyek állítják s mivel a kivándorlás által a fejedelem jövedelme nagyon meg fog csappanni. Helyezzen ezért tekintettel a jelenlegi nehéz viszonyokra teherkönnyítéseket kilátásba. Ha olyanok, akik már élveztek ilyen kedvezményeket, később mégis kivándorolnának, azok köteleztessenek az élvezett kedvezmény megtérítésére. Miután erre nem lesz erejük, kénytelenek lesznek lemondani kivándorlási szándékukról. Meyer tanácsos meg van arról győződve, hogy egy ilyen értelmű gyors intézkedés segítene.⁵²⁾

⁵¹⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 90.

⁵²⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 92.

Meyer tanácsos javaslatait a fejedelmi kormány még azzal toldja meg, hogy az alattvalók helyzetén az is nagyban könnyítene, ha nem lennének annyira korlátozva az állattenyésztésben, ha kibővítenék legelőiket, s ha az erdők irtását nem idegenekre, hanem a tartománybeli lakosokra bíznák.⁵³⁾

Mivel a fejedelem titkos tanácsosai is helyeslik Meyer bingenheimi tanácsos javaslatait, a fejedelem 1736. március 26-án ilyen értelemben ki is ad az összes kerületek főhivatalnokaihoz intézve egy rendeletet. A bingenheimi kerületbe küldött rendeletben a fejedelem a feletti rosszalásának ad kifejezést, hogy, noha minden uton-módon könnyített alattvalói sorsán, mégis akadtak olyanok, akik Bach J. H. által feltűzelve ki akarnak vándorolni az országból. Meghagyja Meyer tanácsosnak, hogy Dauernheimban külön hirdesse ki a rendeletet s kezdje meg annak végrehajtását.⁵⁴⁾

Ebből is látjuk, hogy Ernő Lajos fejedelem nem szívesen látta alattvalóinak kivándorlását. Nemcsak elköltözésük megnehezítésére, hanem sorsuknak megkönnyítése által is azon volt, hogy visszatartsa őket az országban. De minden nagylelkűsége mellett sem tudott annyira könnyíteni sorsukon, hogy ne akadtak volna kivándorlók. Sokszor a fejedelem egy-egy nagylelkű rendelkezése egy-egy háború kitörésén vagy más ok miatt szenvedett hajótörést. Így 1734—1735-ben is a háborús állapotok zúdítottak egyes vidékekre sok szenvedést és nyomorúságot. A gyalogos- és lovascsapatok ide-oda vonulása megint sok új terhet és zaklatást jelentett Hesszen népének. Különösen sokat szenvedett Jägersburg kerület. Ezt a nyomorúságot panaszolja el felséges urának 1736. június 22-én az ottani főhivatalnok, Lichtenberg János Fülöp. Ő maga is teljesen eladósodott s kéri a fejedelmet, emelné fel az általa élvezett hadikárpótlást. Jelenti egyúttal, hogy a nagy nyomorúság és szegénység ellenére sem költözött ki évek óta senkiséb ebből a kerületből. A fejedelemhez intézett áldáskívánással s keserves fohással fejezi be a 76 éves aggastyán jelentését.⁵⁵⁾

⁵³⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 92.

⁵⁴⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 96.

⁵⁵⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 33. — „Nun Gott der allerliebens würdigste himmlische Vater! Segne Ew. Hochfürst(iche) Durchl(aucht) geist u. leiblich auf ewig! Und esrette uns aus allen unseren grossen Schulden.“

Az 1730-as években tehát ismét erősen foglalkoztatja Hesszen—Darmstadt urát, kormányát és hivatalnokait a Magyarországra való kivándorlás. De az évtized vége felé a mozgalom ismét kezd lanyhulni. Egyes esetek azonban ezután is még fordulnak elő, sőt az anyakönyvek tanúsága szerint még az 1760-as években is érkeznek hesszeni telepések Tolnába, ahol eredetileg és aránylag a legtöbb hesszeni bevándorló telepedett le. Kistormáson pl. a Belling-ből (Hesszen-Hanau) származó Kirchner Jakab 1764. március 16-án Müller Anna Erzsébettel köt házasságot és pedig a Magyarországra való érkezésük után való első napon. A menyasszony a Hesszen—Hanauban levő Breidenbachból érkezett. A tanúk között szerepelnek Schäffer Konrád kismányoki lakos és „más új jövevények.”⁵⁶⁾ Ez és ehhez hasonló anyakönyvi bejegyzések arról tanuskodnak, hogy egyes személyek, sőt csoportok még a XVIII. század második felében is érkeztek Hesszen területéről Magyarországra. 1740 körül sokan vándoroltak ki Hesszenből Poroszországba, 1760 körül pedig Oroszországba. Különösen az Oroszországba való kivándorlás vert fel Hesszenben nagy hullámokat s okozott sok gondot a fejedelemnek. A Magyarországra való kivándorlásról az 1740-es évek után a hesszeni volt nagyhercegi levéltárban többé nem esik szó, noha a tolnamegyei lutheránus gyülekezetek anyakönyveinek tanúsága szerint 1760—1770 között ismét többen érkeztek Hesszenből pl. Kistormásra. Ezeket a 7 éves háború által egész Németországra zúdult nyomorúság indította kivándorlásra.⁵⁷⁾

Látható az eddigiekből, hogy a császár emberei a hesszeni tartományokban elsősorban a Bánát számára verbuváltak telepéseket. Ennek benépesítése feküdt a császárnak első sorban a szívében. A Bánát benépesítése érdekében készült főként az 1723 évi 53. tc. De engedélyt nyernek ebben a telepítésre az egyes földesurak is. Ez a törvénycikk mondja ki a telepések 6 évi adómentességét is. Az ügyben az érdekelt országok rendivel való tárgyalást és patensek terjesztését a törvény a királyra bízta. De annak ellenére, hogy a hesszeni telepések első sorban a Bánátnak voltak szánva, mégis egy igen tekintélyes részük Tolnába s innen Baranyába és Somogyba került. Ennek megvan a Mercy Claudius gróf nevéhez fűződő, alább elmondandó története.

⁵⁶⁾ Esk. akv., Kistormás 1764.

⁵⁷⁾ Hess. Staatsarchiv, XI. fol. 102. — Anyakvek, Kistormás 1760—1770.

A telepéseknek útközben való sorsáról csak keveset tudunk. Az otthonuktól való bucsuzás után gyalog vagy kocsin Regensburgig, később Marxheimig jöttek. Itt a császár hajóira szálltak s lejöttek Bécsig. Itt rendszeren 2—3 napra partra szállították őket, mustra alá vették és bemutatták őket („praesentálták“) a császárnak. Azután tovább szállították őket Magyarországra céljuk felé. A protestáns telepések között ma is él annak hagyománya, hogy Bécsben a jezsuiták nem egy esetben el akarták venni tőlük bibliájukat, énekeskönyvüket, miket sokszor csak holmijaik közé rejtve tudtak elhozni. Találhatunk pl. Kalaznón ma is féltve őrzött, nagy kapcsos bibliát, melyet a telepések, hogy a jezsuiták szeme elől elrejtsek, zabos zsákban hoztak magukkal. Szerencsések voltak már útközben is az olyan bevándorlók, akik mint a kistormásiak, még otthon szervezkedtek össze mintegy kész gyülekezetté s lekipásztorral az élükön keltek útra, aki már útközben is segítők, tanácsadók és szószólók voltak.

III.

A hesszeni protestánsokat telepítő földesurakról és birtokaikról.

A magánföldesuri telepítések feltételei.

a)

A Mercy-grófokról és birtokaikról. Miért kerültek a protestáns hesszeni telepesek a Bánát helyett Tolnába. Mercy telepítési feltételei.

Tolnamegye telepítői között a legjelentősebb szerepet gróf Mercy Claudius Florymundus de Argenteau játszotta. Telepítő munkájában unokaöccse és örököse Mercy Antal Ignác Károly Ágoston gróf támogatta.

A Mercy-ek nemzetsége lotharingiai származású francia katonacsalád volt. A család fészke Liège volt. Mercy Claudius Florymundust, miután több hadjáratban kitüntette magát s a törökök kiűzésében is részt vett, III. Károly király grófi rangra emelte s a Bánát kormányzójává nevezte ki. Mint ilyen volt a király által Temesvárott felállított telepítő bizottságnak (Kaiserl. und Königl. Ober-Cammeralverwaltung) elnöke. Ebben a minőségében élénk telepítési tevékenységet fejtett ki a Bánátban, mellyel kapcsolatosan benépesítette Tolnamegyében szerzett saját birtokait is. Fényes pályafutását az olaszok elleni harcban, Crocettánál (Mantua mellett) hősi halállal fejezte be. Ő volt a tulajdonképpeni telepítő.

Mercy Claudius örököse és unokaöccse gróf Antal Ignác Károly Ágoston lett. 1691 január 17-én született Liègeben. Ugyancsak vitéz katona és hadvezér volt III. Károly és Mária Terézia seregeiben. Erdemeiért Mária Terézia 1760-ban Horvátország és a Szerémség kormányzójává nevezte ki. Eszéken székelt s itt is halt meg 1767. január 22-én. Holttestét Hőgyészre szállították,

s az általa Csicsón („Bründl“) a Szentháromság és Mária tiszteletére épített kápolnában temették el 1767 március 10-én.¹⁾

Antal gróf örököse fia, Claudius Florymundus, lett. Ugyancsak Liègeben született 1727-ben. Diplomáciai pályára lépett s 1780—1790 párisi, 1790—1794-ig londoni követ volt. Londonban 1794. augusztus 25-én halt meg. Ifjú korában tanítványa volt szemicei Bárány Györgynek, a lőrinci lutheránus papnak s első tolnai esperesnek. Ő adta el 1773-ben az összes tolnamegyei Mercy-birtokokat Apponyi György grófnak, miáltal vége szakadt a Mercy-ek tolnamegyei szereplésének, mely e megye gazdasági életében valamint az itteni német lutheránusság történetében áldásos és mély nyomokat hagyott vissza.²⁾

A Mercy-birtokok törzse a hőgyészi uradalom volt, melynek birtokosa a XVII. század vége felé Széplaki Bottka Ádám volt s tőle vette meg 1700-ban 10.400 frtért Zinzendorf Vencel gróf. Tőle kerültek egyéb birtokaival együtt 1722-ben Hőgyész és tartozékai Mercy Claudius kezére.³⁾ Korabinszky János szerint Mercy 1720-ban Schilson bárótól vette Hőgyészt.⁴⁾ Az eltérés onnan van, hogy Mercy nem vette egyszerre és nem egy birtokostól tolnamegyei birtokait. Bizonyos, hogy Mercy-nek 1722 előtt Tolnában birtokai nem voltak. Sz. Bárány György esperes, ki 1718 óta itt működött a megyében s akinek Mercy meghitt földesura volt, szintén azt írja, hogy 1722-ben vette meg Mercy Hőgyészt. Varsádot pedig 1722-ben szerezte meg Székely István alezredestől.⁵⁾

Keszőhidegkút, Csicsó és Csernyéd 1726. máj. 20-án kerül vétel útján az evang. vallású Zsitkovszky Sámuel ügyvéd kezéből 1000 frt-ért Mercy kezére, aki zálogként bírta azokat. E birtok felett 1745-ig tartó hosszú per indult meg, melynek Mária Terézia azzal vetett véget, hogy az egész birtokot Mercy Antal gróf-

¹⁾ Dr. Bleyer Deutschung. Hblätter, II. évf. 428—429. 1. — Brüstle J. i. m. III. K. 101. 1.

²⁾ Pallas Lex. XII. 326—327. 1. — Brüstle i. m. III. 101. 1. — Dr. Rieth A. Die geogr. Verbreitung des Deutschtums in Rumpungarn, Stuttgart, 1927. 33. S.

³⁾ Brüstle J. i. m. III. 98—99. 1.

⁴⁾ Korabinszky, Geogr. hist. Produktion—Lexicon von Ungarn, 241. 1. — Dr. Ad. Rieth. i. m. 34. 1.

⁵⁾ Brüstle i. m. III. 101. 1.

nak ajándékozta.⁶⁾ Könnyen ment ebben az időben hatalmas, nagy birtokoknak az ide-odaajándékozása.

A későbbi összes Apponyi-birtokok előzőleg a Mercyeké voltak. Hozzá tartoztak e birtokhoz Pálfa, Lőrinc, Rácegres, Kölesd egy része, Kistormás, Varsád, Kalaznó, Felsőnána, Medina, Hőgyész, Berény, Mucsi, Duzs, Apar, Hant, Izmény, Mucsfa, Kismányok, Apáti és számos e falvak környékén fekvő puszta.

A telepítést nem mindenütt Mercy gróf kezdte meg. Kismányokon, Felsőnánan még Zinzendorf gróf, Varsádon pedig Székely István idejében telepedtek le az első németországi protestánsok. A kismányokiaknak szerződésük is volt már Zinzendorf Vencel gróffal. De a hesszeni telepésekkel vegyült németnyelvű protestáns községeket végleg a Mercyek telepítették be s ők rendezték a földesúr és a jobbágyok között a viszonyt.

Hogy hesszeni eredetű telepeseit Mercy gróf hogyan szerezte, azt szavahihető módon és részletesen elmondják a kistormási gyülekezet már megemlített feljegyzései. Bécsben tartózkodott Mercy gróf adjutansa, Vátzy százados. Ha érkezett egy szemrevaló csapat kivándorló (mint pl. a szervezetten érkező kistormási 69 család) s Bécsben partra szállították őket pihenés végett, akkor Vátzy érintkezésbe lépett velük s rábírta őket, hogy a Bánát helyett jöjjenek Mercy tolnamegyei birtokaira. Mindez a tormási feljegyzések szerint a király tudtával történt.

Vannak ugyan feljegyzések, melyek szerint a király rossz néven vette Mercy gróftól, hogy telepeseit a királyi szállítmányokból vonja el s ezt Mercy előtt is szóvá tette. Nem tetszett a királynak az sem, hogy Mercy különösen a protestáns telepéseket választotta ki s azoknak kedvezett.⁷⁾

Bizonyos az, hogy Mercy gróf szívesen fogadta birtokaira a protestáns németeket, támogatta s megvédelte őket vallásuk szabad gyakorlásában.

Mercy gróf igen emberséges, sőt kedvező feltételek mellett telepítette le birtokain a bevándorlottakat. Erről tanuskodik a kismányokiakkal 1722. júl. 22-én kötött telepítési szerződése. E szerint a falu lakossága megkapja a gróftól az egész határt a korcsma használatával együtt, csak a vadászati és halászati jog

⁶⁾ Dr. Bleyer J. Deutschung. Hblätter, II. évf. 249. l.

⁷⁾ Gyülek. levéltár Sárszentlőrinc. Sántha K., A sárszentlőrinci ág. hitv. ev. egyházközség története, 5. l.

marad az uraságé. Kötelezettségeik: a 6, vagy több igával rendelkező telkes esztendőre fizet 15 frt-ot, 1 köböl búzát, 1 köböl zabot és 3 szekér szénát. A fél és negyed telkes mindennek felével vagy negyedrésszével tartozik évente. Robot, tized és egyéb terhek alól fel vannak mentve. Tartozásaik felét Szt. Györgykor, másik felét Szt. Mihálykor tartoznak megfizetni. E szolgáltatások fejében szabadon legeltethetnek, kaszálhatnak, vethetnek a határban, sertéseiket, ha terem makk, az egész uradalomban makkoltathatják. Tüzelőfát, épületfát ingyen kaphatnak. Az uradalomban való letelepedés jogát, a birtok megnagyobbításához az engedély megadását és az igazságszolgáltatás jogát az uraság magának tartja fenn. A Mercy-ek 1723-ban kapták meg a királytól a pallosjogot, mit 1723. máj. 28-án hirdet ki a vármegye.⁸⁾

Szölleik után, ha ilyent telepítenek, a község lakói 6 évi adómentességet élveznek. Ha valakinek van elég földje hozzá, de mégsem akar, vagy nem tud igát tartani, de jószágot tart, az fizet évente 3 denárt, akinek jószága nincs, ennek a felét. Nem fogja túrni a földesúr, hogy valaki szándékosan megkárosítsa. Az öröklött jobbágyok kivételével mindenki szabad költözködési joggal rendelkezik, de köteles eltávozási szándékát egy hónappal előbb bejelenteni, minden tartozását és minden elviendő vagyona után bizonyos hányadot lefizetni. Végül biztosítja alattvalóit, hogy amennyiben önként kötelezték magukat a szerződésben foglalt feltételek betartására, ő is meg fogja azokat a maga részéről tartani.⁹⁾

A kivonatossan közölt szerződés alapján következtethetünk arra, hogy Mercy Claudius gróf általában milyen feltételek mellett telepített. Ezek a feltételek jelentéktelen különbséggel mindenütt egyformák voltak. Emellett tanuskodnak Mercy grófnak telepeseivel kötött másutt található telepítési szerződéseit. Így pl. a lőrinci és kölesdi magyar telepésekkel kötött szerződéseit. Mindkettő 1722. júl. 27-én kelt Hőgyészen. E szerződések mind egy kaptafára készültek. Csak igen lényegtelen eltérések fordulnak elő azokban.¹⁰⁾

Egyik legnagyobb jótéteménye Mercy grófnak alattvalóival szemben az volt, hogy protestáns alattvalóinak is biztosította

⁸⁾ Várm. jzók., I. 310. l.

⁹⁾ Gyülek. levéltár, Kismányok.

¹⁰⁾ Tolnavárm. jzókve, I. 1722.

vallásuk teljesen szabad gyakorlatát s abban mindenkivel szemben meg is védelmezte őket. Nem tűrte urodalmában az egyes vallásfelekezetek közötti viszálykodásokat sem. Hogy ezeknek elejét vegye, nem engedte meg, hogy ugyanazon faluban különböző vallásfelekezetekhez tartozók telepedjenek le. Innen van az, hogy a volt Mercy-birtokokon ma is csupán egyfelekezetű községeket találunk.

Ugyanolyan szellemben, mint Mercy Claudius, támogatták némethoni, túlnyomórészt hesszeni telepeseiket örökösei és utódai, Mercy Antal és Claudius Florymundus egészen 1773-ig, amikor a Mercyek helyébe az Apponyi grófok lépnek, mint Tolna megye leggazdagabb földesurai.

b)

Más olyan földesurakról és birtokaikról, akik szintén telepítettek hesszeni eredetű protestáns bevándorlókat.

A hesszeni eredetű telepések zöme a Mercy grófok birtokain telepedett le. De került belőlük más földesuraknak is. Hesszeni származású protestáns telepéseket fogadott Meszlényi János Györkönybe.

A Meszlényiek családi fészke a vas megyei Meszlen, ahol már 1480. vannak birtokaik. A család tagjai közül Meszlényi Ambrus a mohácsi csatában esett el. A török idők alatt elveszett nemesi okmányaik pótlásául 1569-ben a család új címeres- és adományleveleket nyer. Ekkor szakad le a család Fehérmegyébe, ahol Eörsön voltak birtokaik. A család tagjai közül többen viseltek Fehérmegyében fő- és alispáni tiszteket, így a XVIII. század elején Meszlényi János is, akinek Györkönyben is volt birtoka. Birtokait ifjabbik leánya, Katalin örökölte, kinek Nyékey János volt a férje. Így jutott Nyékey János is szerephez a györkönyi evangélikus telepések életében.¹¹⁾

Meszlényi János fehérmegyei alispán először a felsőbb megyékből magyarokat telepített györkönyi birtokára. Fel kell tennünk, hogy már a XVII. század vége felé magyarok lakták Györkönyt. De bizonyos, hogy Györköny először tiszta magyar község volt. 1719-ben még alig találunk egy-két német családot, ellenben igen sok szépnevű, töszyökeres magyar családot. Ilye-

¹¹⁾ Brüstle J. i. m. III. 186.

nek az Arany-, Torda-, Pesti-, Gersei-, Józan-, Gál- stb. családok. Ezekhez telepített Meszlényi 1717 táján a Fertő vidékéről evangélikus hazai németeket, u. n. „Hapauer“-okat („Heidebauer“), majd 1722-től fogva hesszeni eredetű protestánsokat. Így lett Györköny vegyes lakosú község. Később a magyarok Lőrincre és másfelé költözködtek s így vált e helység németté.

1719. január 21-én a nagydorogi megyegyűlésen kéri Meszlényi János, hogy más megyékből idetelepedett alattvalóit 1719 Szt. György napjától számított 3 éven át a vármegye mentse fel mindennemű rendes és rendkívüli adó alól. Ezt a kérést a vármegye teljesíti is.¹²⁾

A telepítési szerződést Meszlényi J. még a magyar és „hapauer“ telepesekkel kötötte meg. Az első ilyen szerződéslevelé 1722. jún. 22-én kelt Györkönyben, a második 1723. jan. 8-án Győrött igen kedvező feltételek mellett. Az 1722. évi szerződéslevelé első pontja az „árendás jobbágyok“ vallásszabadságát is biztosítja. „Mint hogy mind Lutheránusok legyenek az magok vallásában conserválni akarom. Templomot is az előbbnyi helyén építhessenek.“ Szülleik után Meszlényi 7 évi adómentességet adott jobbágyainak, ennek letelte után kilencedet adtak. Őket illetve a korcsma és mészárszék használatának a joga. Egyebekben kilenced helyett adnak „falustul“ évente 60 öreg mérő búzát s 100 frt-ot készpénzben. „Az egész falu karácsonyfáját Földesuraságoknak helybe minjden tartozik beszolgáltatni.“ Minden esztendő őszén tartozik a falu 3 mázsa vizát Györbe vagy Eörsre szállítani ajándékba. Tehát kellett a birtokon halastónak lennie. Ha a földesúr vagy „successorai“ Györkönybe mennek, úgy tartoznak nekik a jobbágyok „gazdálkodással és intertentióval.“ Az egyik pontja a szerződéslevelének biztosítja a szabad költözködés jogát. Az utolsó pontban kötelezi alattvalóit Meszlényi, hogy „mindenben istenessen viseljék magukat, egymást megbecsüljék, Földesurokhoz is szófogadóknak lenni el ne mulassák.“

Az első szerződéslevelet jobbágyai kérelmére Meszlényi J. 1723. január 8-án új, majdnem forradalmi jellegű engedményeket és jogokat tartalmazó szerződéssel helyettesíti ill. pótolja. Újra a legteljesebb szabad költözködési jogot adja meg jobbágyainak. Aki máshová akar költözni, szabadon eladhatja a házát

¹²⁾ Tolnavárm. jzókve, II. 368. I.

másnak. Ezt megteheti akkor is, ha helyben marad. Úgy a helyben, mint másutt lakó jobbágyok szőlőt szabadon plántálhatnak Györkönyben s ezt szabadon eladhatják másnak. A másfelé költözők szölleiket szabadon megtarthatják. Ha valakinek a marhája a szőlőkben „találtatik, annak frangja 12 frt.“ Megengedi Meszlényi végül jobbágyainak, hogy mindkét szerződéslevelet a vármegyével megerősíttessék, ami 1723. nov. 17-én a szerződéseknek a vármegyegyűlésen való kihirdetése után meg is történt.¹³⁾

Meszlényi János is jóindulattal viseltetett lutheranus jobbágyai iránt és megvédélmezte őket. Az 1720-as években a vármegyegyűléseken több ízben is követel elégtételt, mivel valami Kossing Gergely nevű vármegyei „satrapa“ valamilyen jogtalanságot követett el rajtuk.¹⁴⁾ Hagyományos lehetett a Meszlényi-családban a vallási türelmesség s más felekezetűek iránti jóakarát. Az 1699. évi nemescsói tűzvész alkalmával, amely Ách Mihály magyar prédikátor házát is elhamvasztotta, ez utóbbi a Meszlényben lakozó Meszlényi Jánoshoz is fordult támogatásért.¹⁵⁾

Miután Meszlényi János ilyen kedvező feltételek mellett fogadott telepéseket birtokaira, az 1722 után tömegesebben érkező hesszeni eredetű telepések is szívesen jöttek Györkönybe. Ők jutottak idővel túlsúlyra a községben.

Hesszeni eredetű telepések kerültek Styrum-Lymburg (eredetileg Stierheim-Lymburg) gróf birtokára is, melynek központja Simontornya volt. Nagyszékelyben hesszeni eredetű református németek alapítottak 1722 körül gyülekezetet és községet. Kerültek ide lutheránusok is, de ezek az idők folyamán beleolvadtak a reformátusok közé. Styrum—Lymburg-birtokokon alakult meg sok hesszeni eredetű telepessel vegyülve az udvari-i evangélikus leánygyülekezet 1730 körül.

Számos hesszeni származású telepes került Gyönkre a református vallású Kossa-Magyariak birtokára, akik a gyönki lutheránus egyházközség feljegyzései szerint nem viseltettek mindig jóindulattal a testvéregyházzal szemben. Gyönkre 1722-ben érkeznek hesszeni eredetű németek.

Szárazdon 1735 körül telepedtek le hesszeni eredetű evangélikus németek a görögkeleti vallású Monasterly János császári ezredes

¹³⁾ Várm. jzókiv, II. 467.

¹⁴⁾ Tolnavm. jzókve, II. 467. 1.

¹⁵⁾ Hrabovszky Gy. Scrin. Antiquitatum, XI. 38.

birtokán. 1701 körül kapta érdemei elismeréséül, melyeket a kurucok elleni harcokban szerzett, I. Lipót császártól Zomba és Tevel vidékét 12 pusztával (Kápolna, Szentgál, Patlan, Zomba, Tevel, (Kis)-Dorog, Kovácsi, Szárazd, Kajmád, Pél, Kemőcsin, Ladamány). A Monasterly-család kezéről kerülnek e birtokok részben Jobaházi Döry László és felesége, Kisfaludy Zsuzsanna, részben Schilson báró kezére. Jobaházi Döry László nem tűrt meg birtokain protestánsokat. Ezért pl. a Zombán letelepedett magyar lutheránusok 1744-ben elköltöznek Orosházára, miután az idetelepedett hesszeni eredetű német lutheránusok már 1735-ben Mekényesre költöztek.¹⁶⁾

Kún Ferenc birtokán, Majoson találtak 1720-tól fogva hesszeni eredetű telepések új hazát. Szenicei Bárány esperes szerint Majos Schilson-féle telepítés, Schilling Rogerius szerint viszont Perczel-féle telepítés.¹⁷⁾

Kétyen 1732-ben Schilson János Mihály báró telepített le protestáns németeket, kik között szintén voltak hesszeni eredetű lutheránusok és reformátusok. Kéty tulajdonképpen a református vallású Sándor-családé volt. Schilson báró zálogként bírta, kitől a telepítés után nemsokára Sándor István váltja vissza. Sándor Évával való házassága révén a református papi Visoly János lesz később Kéty földesura. Volt Kétyen részbirtoka a Bene-családnak is.

A kétyi telepésekkel a szerződést 1732. máj. 30-án kötötte meg Schilson J. M. báró Bonyhádon. E szerint 30 német család telepedik meg Kétyen. Megkapják a megélhetésükhöz szükséges földet, szőlőt, rétet és legelőt. Épületfát a cikói és guzlai erdőből kaptak. Szabad-költözködési jogot, szülleik után 6 évi, földjeik után 1 évi adómentességet nyernek. Egy évig úrbéri szolgáltatással nem tartoznak. Szt. Mihálytól Szt. Györgyig az italmérésí engedély őket illeti.

Kötelezettségeik egy-egy telek után évente 4 frt. készpénz, 6 napi ígás és 6 napi kézi robot, minden termésük után kilenced. Minden telkes ad évente egynegyed pint faggyut s 2 ígás fuvert

¹⁶⁾ Döry-levéltár, M. N. Múzeum, Bpest. — Gyülek. feljegyzések, Orosháza. — Baranyam. tört. 528. l. — Várm. jzökv. II. 413. l.

¹⁷⁾ Dr. Bleyer A. Deuschtum in Rumpfungarn. — Payr S. Egyház-tört. Emlékek, 354 l.

szolgáltat vagy a sopronmegyei Egyedre vagy Pécsre.¹⁸⁾ A szerződés feltételei már nem oly kedvezőek, mint Mercy vagy Meszlényi györkönyi földesúr telepítési feltételei. Schilson bárónak, kit még csak 1715-ben ismert el az országgyűlés magyar állampolgárnak, Bonyhádon a sopronmegyei Szécsényben és Egyeden voltak örökös birtokai. E család később eltűnik a megyéből.

Bonyhádon 1724 körül telepednek le Kún Ferenc és Schilson báró engedelmével hesszeni eredetű protestánsok. Hidason is Kún telepített hesszeni németeket, Mórágyn a Perczel-család volt a telepítő. Ez utóbbi telepítések is az 1720-as évek elején történtek.

Tófűn és Mekényesen, 1720 ill. 1735 körül telepítenek le hesszeni bevándorlottakat. Baranyában egyedül Hidas és Tófű voltak elsődleges protestáns települések. A mekényesi telepések Zombárról érkeztek.

Somogy megyében Kötcsén az ottani különböző földesurak engedelmével telepednek le, főként Tolna megye különböző községeiből érkező hesszeni eredetű németek. Itt csak Mocsolád tekinthető elsődleges hesszeniekkel vegyült német településnek. Az itteni lutheránusokról már 1723-ban történik említés.

Tolna megyében is keletkeztek túlnyomó részben hesszeni eredetű másodlagos telepes községek, ill. lutheránus gyülekezetek. Így 1745-ben Murgán telepedett meg 30 család, melyek között szintén a legtöbb hesszeni eredetű. Ezek is csak Tolna megye egyes községeiből költözhetek ide Jesszenszky István és Miklós engedelmével.¹⁹⁾ Hesszenből ugyanis ebben az időben már nem oly tömeges a kivándorlás, hogy akár csak 10—15 család is verődhetett volna össze, mégkevésbé 30.

Hesszeni eredetű protestáns telepések elszórtan kerültek kétségtelenül egyes túlnyomórészt máshonnan bevándorolt és katolikus vallású telepésekből alakult tolnamegyei községekbe, így pl. Cíkóra, Szakadáttra, Kakasdra. Erről tanuskodnak részben az anyakönyvek az egyes protestáns gyülekezetekben, részben az egyes gyülekezetek levéltáraiban található feljegyzések. Az ilyen protestáns hesszeni telepések azonban vagy tovább költöztek olyan községekbe, ahol hitsorsosokat találtak, vagy beleolvadtak az őket körülvevő többségbe.

¹⁸⁾ Sonntagsblatt, Budapest, 1932. 11. sz.

¹⁹⁾ Weidlein J. A murgai német nyelvjárás alaktana, Budapest, 7. l.

Hesszeni származású lutheránus telepesek kerültek az 1720-as években Paksra is. A többi Tolna-Baranya-Somogyban található protestáns német települések vagy nem Nagynémethonból bevándoroltakból keletkeztek (pl. Bikács), vagy később a XVIII. század közepe táján (Egyházaskozár, Csikóstöttés, Kaposszekcső, Nagyág, Gerényes, Tékes Baranyában, Somogydöröcske, Ecsény Somogyban) keletkeztek, vagy a XIX. század huszas éveiben, vagy még később a XIX. század végén, vagy a XX. elején.

Elsődleges hesszeni település főként csak Tolna megyében történt, ezek közül is a zöme a Mercy-grófok birtokain.

IV.

A hesszeni eredetű telepések közelebbi származása. Hesszeni eredetű telepescsaládok kimutatása.

A tolnamegyei németiség őshazájának és közelebbi származásának a megállapítása tekintetében eddig nem sok és határozott történeti adat látott napvilágot. Egyes községek lakói és egyes családok leginkább csak a legkevesebb esetben helytálló hagyományokra támaszkodva jelölték meg őshazájukat. A legáltalánosabb volt a protestáns németiségnek Württembergből való származtatása. Így pl. Felsőnána telepésutódai úgy tudják, hogy az elődeik Württembergből vándoroltak be. Pedig legalább is a nagy zöme Nána lakóinak hesszeni eredetű, amint majd látni fogjuk. S így van ez sok-sok más esetben is.

Újabban nyelvtudósaink nyelvi alapon a nyelvjárásösszehasonlítás segítségével próbálják a telepés községek lakóinak az őshazáját megállapítani. Így jelölik meg egyes nyelvjárás-kutatók pl. a Frankfurt, Wiesbaden, Nastätten, Rüdesheim, Mainz, Darmstadt, Frankfurt városokat összekötő vonal által bezárt területet mint a nánai, kalaznói, murgai, varsádi, tormási, stb. német telepések őshazáját.¹⁾

Megállapíthatjuk, hogy ez az állítás közel jár a valósághoz, de nem találja el azt egészen. A megjelölt vidékről is érkeztek az említett községek egyikébe-másikába telepések. Kistormás telepesei pl. igenis Wiesbaden környékéről valók. Erről tanuskodnak a kistormási gyülekezetben magában található teljesen megbízható feljegyzések. De már nem áll a fenti megállapítás pl. Felsőnána, Kalaznó és Varsád lakóinak legnagyobb részére. Mert e három község telepesei közül mindazok, akiknek őshazája

¹⁾ Schäfer Illés, A kalaznói német nyelvjárás hangtana, Bpest, 1908. — Weidlein J. i. m. 60. l. — Dr. Bleyer J. Das Deutschtum in Rumpfungarn etc. 31. l.

kétségtelenül kimutatható, Hesszennek az említett vidéktől északkeletebbre eső részeiből vándoroltak be. Mások a Darmstadt-tól keletre eső Odenwald-ból érkeztek új hazájukba. A vadregényes Vogelsberg Felsőhessenben és az Odenwald Délhessenben szolgáltatva főképpen Tolnamegye hesszeni eredetű protestáns némettségét. Közéje vegyültek aztán a Pfalzból és Württembergből érkezett kisebbszámú telepések s itt-ott egy-egy család más németországi tartományból. Érdekes jelenség, hogy azok a tolnamegyei protestáns telepescsaládok, amelyeknek őshazája történeti módszer segítségével kimutatható, túlnyomórészt hesszeni eredetűek. Ebből is arra kell következtetnünk, hogy a szóban forgó telepeslakosság zöme Hessenből származik. A telepések utódainál azonban a Hessenből való származás a legtöbb esetben idővel feledésbe ment.

Ugyancsak érdekes és megjegyzésre méltó dolog, hogy egyes a telepítéstörténettel foglalkozó írók a Bánát és Bácska betelepítését ill. protestánsoknak idetelepítését II. Józsefnek tulajdonítják s III. Károlynak e területek benépesítésére irányuló telepítési tevékenységéről nem szólnak. Említettük már fentebb Torzsa esetét. Pedig a fentiekből világosan kitűnik, hogy III. Károly mily élénk tevékenységet fejtett ki a Bánát benépesítése érdekében s hogy a tolnamegyei hesszeni eredetű telepések is oda voltak szánva s csak Mercy gróf révén jutottak Tolnába. A hesszeni kivándorlók másik része el is jutott Délmagyarországba, a Bánátba ill. Bácskába. Ezért állt fenn rokonság a tolnai és bácskai német telepések között s ezért akadtak olyanok, akik valamilyen oknál fogva otthagyták a Bácskát s ideköltöztek Tolnába, ahol rokonaik voltak. Pl. Felsőnánán a „Bacsker-Janson“-család.

Hogy a tolnai telepes protestáns némettség főképpen hesszeni eredetű, e mellett többféle bizonyíték szól. Ismeretes a kivándorlás virágkorából (1721—1724) egy már említett névjegyzék a kivándorlottakról²⁾, amely számos elköltözöttnek a nevét és származási ill. előbbi lakóhelyét tünteti fel. Ha ezt a névjegyzéket Varsád, Kistormás, Gyöng, Kismányok, Györköny s a hozzátartozó filiák, mint Felsőnána, Majos, Izmény, Mucsfa, Kalaznó az 1720-as évekkel induló anyakönyveivel összehasonlítjuk, azonnal megállapíthatjuk egy csomó telepesnek a származási he-

²⁾ Staatsarchiv, Hessen-Darmstadt, XI.

lyét ill. azt, hogy az 1721—1724 között kivándorlottak közül egyik-másik hol telepedett le.

Egy másik út, amelyen sok hesszeni származású telepes őshazájának a megismeréséhez juthatunk, a protestáns német gyülekezetek anyakönyveinek az átkutatása. Nem egy lelkész a telepesek gyermekei házasságának a bejegyzése alkalmával beírja szüleik németországi lakóhelyét is. Ezen az úton is sikerült sok telepes család őshazáját pontosan megállapítanunk.

Egy harmadik körülmény, mely a tolnai lutheránus telepes németiség hesszeni eredete mellett szól, egyes hesszeni és egyes itteni gyülekezetek anyakönyveinek a kivándorlás idejében való igen nagy megegyezése a családnevek tekintetében. Gondolunk itt főképpen a ritkább és különösen jellegzetes családnevekre. Sokatmondó példák erre: Lauterbach és Felsónána, Oneck és Gyönk, Ahlsfeld és Varsád-Kalaznó.

E történeti bizonyítékokhoz sorakoznak azonkívül nyelvi és ethnographiai adatok is, melyekről azonban itt nem szólunk.

Az előrebocsátottak után lássuk, hogy mely községekben mutathatók ki kétségtelenül hesszeni eredetű telepescsaládok s hol volt régi hazájuk. Mellettük, miután nem sokról van szó, említsük meg a máshonnan származók közül azokat, kiknek őshazája ismeretes.

Erősen hesszeni telepesekkel vegyült község Varsád. Anyakönyveinek az említett névjegyzékekkel való összehasonlítása útján a következő hesszeni eredetű telepescsaládok mutathatók ki.³⁾

1. *Alt* János Konrád 1722 után vándorolt ki Echzell-ből (Bingenheim ker.). Varsádon 1724. dec. 8-án egy kis fia halt meg. Alt Geis-Niddaban született. Feleségével, *Müller* Mária Annával és valószínűleg három gyermekkel jött az országba.

2. *Corell* János 1721—1724 között Arnshaimból (Kirtorfer Eussersgericht) költözött el. Varsádon 1724. temetik a feleségét.

3. *Crailing* Konrád 1722 után Dauernheimből (Bingenheim) jött el. 1734-ben feleségével együtt mint varsádi lakos Gyönkön mint keresztapa szerepel a születési akv.-ben.

³⁾ Az adatok ellenőrizhetők D. dr. Wilh. Diehl: „Hess. Volksbücher“ VI. K. 65—71, és a hivatkozott anyakönyvek alapján a megadott év adataival. A telepítés előtti időkből származó adatok D. Wágner E. bensheimi lelkész közlései a hesszeni gyülekezetek akvei alapján.

4. *Düring (Döring)* János Konrád 1723. Meiches-ből érkezett Varsádra feleségével, Orth Máriával és két fiúval. 1733. jan. 5-én halt meg Varsádon.

5. *Freyensehner* János 1723-ban vándorolt ki. 1724-ben házasságot köt Varsádon Fischer Máriával. Helpershain-ból való volt.

6. *Fischer* Péter Elpenvod-ból származott. Atyja *Fischer* János volt. Felesége *Schlosser* Katalin (házasságkötés Elpenrod 1701.) szintén elpenhrod-i volt (Burggemünden k.). 1723-ban vándorolt Varsádra s itt 1729-ben halt meg.

7. *Hoffmann* Ewald 1723. költözött el *Gross-Rohrheim*-ből. Varsádon 1725. kereszteltet egy gyermeket, 1729-ben confirmálják elsőszülött fiát.

8. *Jungkurth* János Péter 1721—1724 között *Arnsheim*-ből költözött Varsádra s itt halt meg 1731. június 26.

9. *Kehr* János 1723-ban az Ulrichstein kerületben levő *Meiches*-ből érkezett Varsádra. 1709. febr. 13-án született s 1769. márc. 1-én halt meg Magyarhonban 60 éves korában. Kehr-néven több telepes jött Varsádra. Hazájukat Meiches-ben és környékén kell keresnünk.

10. *Krausz Jánost* *Gross-Rohrheim* látta 1723-ban Magyarországra vándorolni. Varsádon 1728. április 4-én kereszteltet egy gyermeket.

11. *Linck* János ugyancsak a Jägersburg kerületbeli *Gross-Rohrheim*-ből származott s 1723. júl. 18. Varsádon kereszteltet egy leányt.

12—13. *Orth* Konrád és *Orth* Márton mint testvérek az Ulrichstein kerületbeli Helpershain helységből származtak Varsádra. Mindkettőnek a nevével 1725 óta sűrűen találkozunk a varsádi anyakönyvekben. Konrád 1745. aug. 20-án, Márton 1735-ben halt meg Varsádon.

14. *Otterbein Konrád* a Darmstadt kerületbeli *Nieder-Beerbach*-ből jött el 1721—1724 között. Nem sokáig élt az új hazában, mert 1724 októberében Tormás mellett valaki agyonlőtte.

15. *Orth* János ugyancsak Darmstadt kerületből *Erzhausen*-ből vándorolt be 1721—24 között feleségével és két kis fiával. Varsádon 1729. dec. 27-én halt meg.

16. *Grebenau* városkából érkezett Varsádra *Pfaltzgraf Fülöp*,

akinek egész családja az 1739. évi pestis alkalmával teljesen kihalt. Szülőhelye valószínűleg *Schlitz* volt.

17. *Schaarmann* András (lehet *Schauer*mann is) előző hazája *Helpershain* volt szintén, ahonnan 1723-ban jött el Varsádra s ott mint özvegy még ez évben házasságot köt Müller Erzsébettel. 1736-ban már Gyönkön találjuk a születési anyakönyv szerint.

18. *Sauer* János varsádi telepes hazája a Grebenau kerületbeli *Udenhausen* volt. Varsádon 1725. és 1726-ban találkoztunk vele a keresztelési anyakönyvekben.

19. *Semmelroth* Jánost a grebenau-i kerületbeli *Eulersdorf* látta kivándorolni 1721—24 között. Szülőhelye *Schlitz* volt azonban. Házasságot 1695. júl. 19. köt *Eulersdorf*-ban s az ottani anyakönyvek tanúsága szerint ott is telepedett le.

20. *Scheerer* János Henrik varsádi telepes előbbi hazája *Strebendorf* (Ahlfeld ker.) volt. 1693. ápr. 24-én született, atyja *Scheerer* Márton volt. 1753. márc. 14-én halt meg Varsádon 60 éves 2 hónapos és 14 napos korában.

21. *Schmidt* Dietrich szintén *Strebendorf*-ból került Varsádra. 1731. febr. 22-én itt halt meg. Nem *Strebendorf*-ban született, de bizonyosan onnan költözött Magyarországra.

22. *Kalbfleisch* Gáspár *Udenhausen*-ból került Varsádra 1722 után s itt 1729. feleségül veszi Diehl Péter özvegyét.

23. *Láng* János varsádi telepes előbbi hazája Ahlfeld kerületben *Strebendorf* volt. 1730-ban Varsádon kereszteltet. Az ő családja is majdnem teljesen kihalt az 1739. évi pestis alkalmával.

24. *Schmehl* János Konrád ugyancsak *Strebendorf*-ból (Ober-Breidenbach filiája) költözött Varsádra. 1725. jan. 28. temeteti el itt a feleségét.

Ezek azok a telepesek, akik a darmstadti levéltárban őrzött hivatalos kivándorlási névjegyzéknek a varsádi anyakönyvekkel való összehasonlítása szerint minden bizonnyal Varsádra kerültek és pedig az 1721—1724-es években.⁴⁾

Ezen kívül több hesszeni eredetű telepesnek vagy szüleinek előbbi lakóhelye az itteni anyakönyvekben van egyes családi eseményekkel kapcsolatban feljegyezve. Ezen az alapon a következők őshazáját sikerült megállapítanunk.

⁴⁾ D. dr. Wilh. Diehl, Hess. Volksbücher VI. 65—71. Joh. Schmidt Hessische Auswanderer etc. Darmstadt, 1934.

25. Gärtner János Jakab hazájaként *Hanau* van megjelölve (Hessen-Hanau), mikor 1724. máj. 14-én házasságot köt Faust Anna Margittal. (Esk. akv. Varsád, 1724.) 1723. szept. 9-én Gärtner Jakab, 1730-ban Gärtner János Lénárd köt Varsádon házasságot. Valószínűleg mindhárman testvérek voltak.

26. *Hild* János Vendel 1725-ben köt házasságot Varsádon. Hazájaként *Sodem* van megjelölve. Miután Németországban több Sodem fordul elő, csak annyi állapítható meg, hogy Hild hazája Hessen-Hanau területén volt. (Akv. Varsád, J. Bleyer, *Deutschung. Hblätter* IV. évf. 238. 1. Schmidt J. i. m. 5, 8. 1.)⁵⁾

27. *Bolitz* János György őshazája a Darmstadt kerületben fekvő *Braur-Schweindt*. 1738. júl. 8-án köt házasságot Varsádon. (Akv. Varsád, Schmidt J. i. m. 2. 1.)

28. *Kuhn Péter* hazája *Hüttengesäss* volt Hessen—Hanau-ban, mely ma már Poroszországhoz tartozik. 1713. aug. 14-én született ugyanott. Atyja Gáspár, anyja Horr Anna Katalin volt. Házasságkötésük 1707. febr. 3-án történt. Kuhn Péter Varsádon 1741. nov. 23. köt házasságot. (Akv. Varsád, DUHbl. IV. 238. 1., Schmidt J. i. m. 7.)

29—30. Hesszeniek voltak *Kuhlmann* János Márton és menyasszonya, *Dieter* Mária Erzsébet is. A vőlegény előbbi hazája Gross-Gerau, a Györkönyben lakó menyasszonyé *Nieder-Kleen* (Nassau-Weiburg, Ahlsfeld ker.). Házasságot Varsádon kötnek 1725. nov. 20-án. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 238. 1. Schmidt i. m. 6—7. 1.)

31. *Nágel* János Dávidot 1725. júl. 29-én temetik Varsádon 69 éves, 3 hónapos és 29 napos korában. Hazája *Nieder-Kleen* (Nieder-Klein néven is) „in Nassau-Scharbrücken, Amts Hüttenberg.“ (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 238. 1. Schmidt J. i. m. 8. 1.)

32. *Faust* János Lajos a régi híres *Schlitz* városkából szakadt Varsádra s itt köt 1723. jún. 1-én házasságot Keyl Borbála Katalinnal. Faust 1698, okt. 23-án született Schlitzben. (Akv. Varsád és Schlitz. DUHbl. IV. 238. 1. Schmidt J. i. m. 4. 1.)

32. *Lang* Keresztély őshazája *Lerbach* volt. 1741-ben veszi feleségül Anna Mária nevű leányát Becker János Henrik Kistor másról. (Akv. Varsád, DUHbl. IV. 238. 1.)

⁵⁾ A Bleyer Jakab szerkesztésében megjelent „Deutsch-ungarische Heimatblätter“ c. folyóiratot a továbbiakban csak DUHbl. jelzéssel említjük meg, miután gyakran történik reá hivatkozás.

33. *Lang* János Jakab *Herrnsheim*ből menekült Varsádra, miután véletlenül gyilkosságba esett. 1729. aug. 28-án temetik Varsádon. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 238. 1.)

34. *Spitznagel* Wiegand *Nieth* („Darmstädtischer Herrschaft“) helyséből származott. 1741-ben köt Varsádon házasságot egy leánya. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 238. Schmidt J. i. m. 12. 1.)

35. *Haberkorn* Fülöp Henrik hazája *Allendorf* („im Darmstädtischen“) volt. Varsádon 1741-ben köt házasságot Ewaldt Anna Margittal. (Akv. Varsád, DUHbl. IV. 238. 1.)

36. *Corell* János Konrád *Wellinghaus*-ból (Hessen-Kassel, Amt Ziegenheim) származott. Született azonban *Merzhausen*-ban (Amt Ziegenheim). 1752-ben köt házasságot Varsádon. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 239. Akv. Arnshain. Schmidt J. i. m. 2. 1.)

37. *Sert* János György és leánya, Anna Erzsébet, az előbbi Corell J. K. menyasszonya *Kirtorf*-ből (Ahlsfeld ker.) származtak Varsádra. (U. ott.)

38. *Kniss* (Knöss is) Erzsébet Borbála 1721-ben köt házasságot Varsádon. Édesatyja lakóhelyeként *Sensroth* (Hessen-Darmstadt) van megjelölve. Korábban azonban *Sellnrod*-ban lakott a Knöss-család. Knöss (Kniss) J. Varsádon 1756-ban halt meg. A *Sensroth* helységmegjelölés a varsádi akvben valószínűleg *Sellnrod* akar lenni. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 239., Schmidt J. i. m. 6. 1.)

39. *Müller* János a Hessen-Kasselben fekvő *Brandenstein*-ből szakadt Varsádra s itt köt 1768-ban házasságot Joszt Anna Erzsébettel. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 239., Schmidt J. i. m. 7. 1.)

40. *Joszt Anna Erzsébet* a *Degenfeld* uradalomból („aus den Höfen in der Grafschaft Degenfeld“) került Varsádra. (U. ott.)

41. *Becker* János Ádám hazája *Krein* volt (aus dem Ritter-schaft-Theimbachische Hassia“). *Krein* Hessen-Darmstadtban van. 1772-ben köt Becker J. Á. házasságot. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 239. 1. Schmidt J. i. m. 7. 1.)

42. *Rollion* János Péter *Hessen-Kásselből* származott. Közelebbi helység nincs megadva. 1776-ban köt házasságot. A *Rollion* (ma *Rallion*)-név francia eredetre vall. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 239. 1.)

42. *Hoffmann Mihály Erbach*-ból került Varsádra („Erbach im Hohenlohischen bei Oeringen“) s itt 1765. febr. 5-én köt há-

zasságot a kalaznói Deckert Anna Erzsébettel. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 239. 1., Schmidt J. i. m. 5. 1.)

43. *Philipp* György a darmstadti Richthausenből való volt s 1723-ban kereszteltet Varsádon. (Akv. Varsád.) Miután nem szerepel a darmstadti kivándorlási névjegyzékben, fel kell tennünk, hogy titokban vándorolt ki.

44. *Götz* János Henrik az isenburgi *Hüttenberg*-ből került Varsádra s itt köt 1750. aug. 24-én házasságot. (Akv. Varsád.)

45. *Kisber* Anna Margaretha az előbbi Götz J. H. menyasszonya *Darmstadt* kerületből való volt. (U. ott.)

46. *Schaaf* János Henrik a *kirtorfi* számadási könyvek szerint innen 1766-ban költözött el Varsádra. Itt 1780-ban köt házasságot. (Akv. Varsád. Gyülek. levéltár, Kirtorf.)

47. *Siewald* Anna Gela „*Friedewald-Hassiaból*” származott Varsádra s itt köt 1771-ben házasságot az apátii Sieber Miklóssal. (Akv. Varsád. DUHbl. IV. 239. 1.)

48. *Wegfahrt Margit Schwarz*-ből (Ahlfsfeld ker.) került Varsádra s itt 1762-ben köt házasságot Dieder Jánossal. (Akv. Varsád 1762.)

49. *Riegelmann* János Péter hazája *Trauenschwein* (talán Braurschweindt) volt. (Esk. akv. Varsád 1765.)

Az eddig felsorolt varsádi telepések mind Hesszen területéről érkeztek Varsádra. A legnagyobb részük Felsőhessenből származott. De voltak közöttük délhesseniek is. Tehát Varsád hesseni eredetű telepesei sem egy helyről, hanem különböző vidékekről származnak. Legfeljebb 3—4 család jött egy és ugyanazon helységből.

Érdekes, hogy míg majdnem félszáz hesseni eredetű varsádi telepésnek sikerült pontosan kimutatni az őshazáját, addig alig tudunk néhány olyan telepest kimutatni, akinek más felé ringott Németországban a bölcsője. Ilyenek a következők.

1. *Schwind* Velten a *fuldai Schwarzenbach*-ből vándorolt Varsádra. (Esk. akv. 1733.)

2. *Müller* János György a *bajorországi Ober-Beyerbach*-ből érkezve köt 1723. házasságot itt Pitchon Anna Katalinnal. (Akv. Varsád, 1733.)

3. *Konrád* János Mihály a *szászországi Wernigroden* (Fürstentum Halberstatt) helységből való volt. (Esk. akv. Varsád, 1738.)

4. Pfeiffer János a Pfalzból származott. (Esk. akv. Varsád, 1724.)

5. Stegmeyer Fülöp a württembergi Langen-Steinbach-ból vándorolt Varsádra mint pék. 1741-ben köt itt házasságot Gross Erzsébet Margittal. (Esk. akv. Varsád.)

6. Moser Ferdinand mészárossegéd a württembergi Iselburg-ból származott s Varsádon 1767-ben halt meg. (Hal. akv. Varsád. DUHbl. IV. 239. 1.)

Tehát sokkal kevesebb az olyan varsádi telepes azok között, kiknek hazája pontosan ismeretes, aki nem Hesszenből, hanem máshonnan jött a községbe. Tehát ennek alapján is túlnyomóan hesszeni eredetű községnek kell Varsádot mondanunk. Ezt az állítást nyelvi és ethnographiai adatok is alátámasztják.

A varsádiak rokonai a kalaznói bevándoroltak. Bölcsője a legtöbbször Felsőhessenben, a vadregényes Vogelsbergben ringott egykoron. Ott találjuk ma is számosan képviselve azokat a családneveket, melyek Kalaznón fordulnak elő.

A darmstadti kivándorlási névjegyzéknek a kalaznóiakra vonatkozó adatokat magukban foglaló varsádi anyakönyvekkel való összehasonlítás útján Kalaznón a következő hesszeni eredetű telepes családokat sikerült kimutatnunk.

1. Nahrgang Miklós 1721 után a felsőhesszeni Rainród-ból (Ahlsfeld ker.) került Kalaznóra s innen 1724-ben kereszteltet egy leányt. 1689-ben Renzensdorfbán született. Felesége Rausch Margit. (Akv. Varsád.)

2. Decher (ma Dächert) János Márton ugyancsak Rainród-ból származott. Kalaznóról 1725. kereszteltet. Utódait ma is „Hamerte Dächert“ néven nevezi a nép szája. (Akv. Varsád.)

3—4. Decher János Curt, mint az előbbi testvére szintén Rainród-ból került Kalaznóra. 1731-ben említi az anyakönyv egy keresztelés alkalmával. Dächert János egy gyermeket kereszteltet. Keresztapa az apa testvérének, Decher Curt Jánosnak a fia. Ebből következik, hogy Rainródból jött Kalaznóra Decher János is. (Akv. Varsád.)

5. Mint az említett 3 Decher testvérének Rainródból kellett Kalaznóra jönnie Decher János Sebestyénnek is. A kalaznói Dächert-ek egyik ágát ma is „Hanbast-Dächert“ (Johann Sebastian népies rövidítése) név alatt emlegetik.

6—7. Decher János Bertalan és Decher János Henrik több

mint valószínű, szintén *Rainródból* kerültek Kalaznóra, ahol 1728, ill. 1729-ben kereszteltetnek. Hogy a Hesszenben az 1721—1724 között kivándorlottakat tartalmazó névjegyzék nem említi őket, az amellet bizonyít, hogy titokban vándoroltak ki. (Akv. Varsád, Schmidt J. i. m. 3. 1.)

8—11. *Siebel (néha Siepl) János Bertalan* ugyancsak *Rainród*-ból jött Kalaznóra 1721 után s innen 1725. kereszteltet Varsádon. Vele jött két fia és pedig *József*, aki Gyönkön telepedett meg, testvére, János, pedig Kalaznón. (Akv. Varsád és Gyöng, Schmidt J. i. m. 11. 1.)

12. *Helfenbein* János Illésnek is *Rainród* volt az előbbi házája. 1726-ban Kalaznón találjuk. 1728-as akvi feljegyzések szerint Kalaznón „iskolamester“. Később Mekényesen szerepel egy „Elfenbein“ mint tanító. Alighanem ugyanaz a személy. (Akv. Varsád. Gyülek. levéltár Mekényes.)

13. *Schäfer* Frigyes a régi híres *Kirtorf* látta búcsúzni az őshazától. Feleségével Ruppert Anna Máriával 1724. kereszteltet egy gyermeket Kalaznóról. (Akv. Varsád. Schmidt J. i. m. 9. 1.)

14. *Mook* János az Ahlsfeld kerületbeli *Schwarz*-ból költözött 1721—1723 között Kalaznóra. Itt 1727-ben egy leányát konfirmálják. A házat, amelyben lakott, ma is ismerjük. A benne lakó Dächert-családot ma is „Schwarze-Mooke“ néven nevezi a falu szája, anélkül, hogy tudná miért. A Mook-család kihalt. (Akv. Varsád. Schmidt J. i. m. 5. 1.)

15. *Weicker* János Konrád (ma Wickert) *Leusel*-ből került Kalaznóra 1721—1723 között. 1731-ben leánya kereszteltet Kalaznóról. (Akv. Varsád. Schmidt J. i. m. 14.)

16. *Bauermeister* János Joszt *Crainfeld*-ből (Nidda ker.) vándorolt Kalaznóra. *Schlechtenwegen*-ben született, de Crainfeldbe nősült. Felesége Wacker Katalin. 1725-ben Kalaznóról kereszteltet. (Akv. Varsád. Schmidt J. i. m. 1.)

17. *Habicht* Jakab hazája volt *Eschollbrücken* (Darmstadt kerület). 1725. kereszteltet Kalaznóról. Később úgylátszik Kismányok filiájába, Majosra költözött. (Akv. Varsád és Kismányok 1731.)

18. *Krausz* Péter 1723. *Gross Rohrheim*-ből (Jägersburg ker.) vándorolt ki s 1725-ben mint kalaznói filiálista kereszteltet Varsádon. Rohrheimban is született 1696. márc. 10. (Akv. Varsád. Schmidt J. i. m. 6. 1.)

19. *Lux* János Henrik előző hazája *Leusel* (Ahlsfeld ker.) volt. Kalaznóról 1727. okt. 17-én kereszteltet. (Akv. Varsád.)

20. *Ruppert* Konrad *Ober—Gleen*-ből (Ahlsfeld ker.) került Kalaznóra s innen 1725. kereszteltet Varsádon. (Akv. Varsád.) 1695-ben született *Ober—Gleen*-ben. (Akv. Kirtorf.)

21. *Schlitt* János Henriket *Billertshausen* (Ahlsfeld ker.) látta 1721 után kivándorolni s mint kalaznói filialista kereszteltet 1728. Varsádon. (Akv. Varsád. Schmidt J. i. m. 10. 1.)

22. *Storck* Konrad előbbi hazája *Gross—Bieberau* volt (Lichtenberg ker.). Itt is született 1690. márc. 22. Atyja János Lénárd volt. (Akv. Varsád — Gr. Bieberau. Schmidt J. i. m. 12. 1.)

23. *Weitzel* János *Storndorf*-ból került Kalaznóra. 1716-ban még mint a fenti *Dächert* János Curt. komája szerepel az oberbreidenbachi akv.-ben. 1731-ben mint özvegy ember feleségül veszi *Schäfer* Gáspár özvegyét Kalaznón. (Akv. Varsád—Oberbreidenbach. Schmidt J. i. m. 13. 1.)

A Kalaznóra költözött *Weitzelektől* származott néh. Gömbös Gyula volt magyar miniszterelnök. Az 1920 előtti években még járt Kalaznón a miniszterelnök édesatyja, hogy feleségének rokonait látogassa meg.

E 22 telepes tehát 1—2 kivételével Felsőhesszenből, főleg Ahlsfeld vidékéről érkezett. Nézetem szerint itt kell a családnévek után ítélve keresnünk a többi kalaznói telepescsalád őshazáját is. A Kalaznón ma is előforduló *Rausch*-, *Lang*-, *Hock*- (réggen *Hoxel*), *Koch*-, *Becker*-, *Walther*-, *Ochs*-családok úgy az 1721—1724. évi kivándorlási névjegyzékben, mint Németország kérdéses vidékén úgy a multban, mint a jelenben számosan fordulnak elő. Talán nincs még egy olyan község, mely annyira tiszta felsőhesszeni telepesekből alakult volna, mint Kalaznó. Ők is a Bánátnak voltak szánva, de az ismert okoknál fogva Kalaznóra kerültek, *Mercy* gróf birtokára.

Más úton meg a következő kalaznói telepések őshazáját sikerült megállapítanunk.

1. *Ehmert* János Daniel, kinek családja Kalaznón már kihalt, 1762-ben köt, mint kalaznói filialista Varsádon házasságot. Hazájául „Kreis Schwarzenfels“ van megjelölve. (Akv. Varsád.)

2. *Franck* János Henrik *Storndorf*-ból (Felsőhesszen) vándorolt Kalaznóra s 1740-ben köt itt házasságot *Rühl* Katalinnal.

Atyja Lőrinc *Blitzenrod*-ban született s 1701. nősült Storndorfba. (Akv. Varsád—Oberbreidenbach. Schmidt J. i. m. 4. l.)

3. *Jäckel* János *Langenhain*-ban született s 1766. márc. 13-án köt mint kalaznói lakos házasságot. (Akv. Varsád. Schmidt J. i. m. 5. l.)

4. *Mossbach* Katalin az előbbi *Jäckel* J. menyasszonya *Eichelhain*-ban látta meg először a napvilágot. Mindketten Riedesel-birtokról, Lanterbach vidékéről, Felsőhessenből jöttek Kalaznóra. (U. ott.)

5. *Dechert* János Henrik 1752. köt házasságot mint kalaznói lakos Kölesden Kéhler Éva Erzsébettel s hazájaként *Rainrod* helység (Ahlsfeld ker.) van megjelölve. (Akv. Tormás. Schmidt J. i. m. 3. l.)

6. *Péter* János Henrik hazája *Gossgarten* volt. (Akv. Varsád.) 1738. márc. 22-én köt házasságot.

7. *Weber* Anna Erzsébet az előbbi Péter J. H. menyasszonya *Erbenhausenból* származott. (Ahlsfeld ker.) (U. ott.)

8. *Zulauf* Katalin hazája *Arnshain* (Ahlsfeld ker.) volt s 1757. febr. 22-én köt házasságot a nánai Heineck J. Henrikkel. (Akv. Varsád. Schmidt J. i. m. 14. l.)

Tehát azok a kalaznói telepések is, kiknek hazáját anyakönyvi feljegyzések őrizték meg, felsőhesszeni eredetűek. Csak innen származhatnak a Kalaznón szereplő *Christ*-, *Hamm*- és *Seim*-családok is. A *Lindheimer*- és *Heppenheimer*-család hazája nevük után ítélve a déli Hessenben levő *Lindheim* és *Heppenheim* lehet.

Kalaznónál sokkal nagyobb mértékben vegyült s sokkal nagyobb területről érkezett telepesekből alakult község Kistormás. Az 1724-ben szervezett csapatként érkezett tormási telepések hazája általában Wiesbaden környéke volt. De sikerült megállapítani sok egyes kistormási telepésnek őshazáját teljes határozottsággal, amely körülmény egyik-másik kistormási lelkész anyakönyvi feljegyzésének köszönhető.

1. *Brandt Frigyes* hazája *Gross-Behrbach* (Hessen-Kasszel) volt. 1774. köt házasságot. (Akv. Tormás.)

2. *Chomler (alighanem Gonder)* János Ádám *Obergleen*-ből (Ahlsfeld ker.) származott. Itt is született 1695. Tormáson 1756-ban temetik özvegyét 64 éves korában, Werner Katalint. (Akv. Tormás, Schmidt i. m. 2. l.)

3. *Edler Péter János Dauerheim* (Bingenheim ker.) helységről került Tormásra. Elődei Moxstadt-ban és Emden-ben laktak. Ő 1728-ban Dauernheim-ban született s Tormáson 1753-ban köt házasságot. (Akv. Tormás. Schmidt J. i. m. 3. l.)

4. *Fröhlich János Ober-Klein* (Ober-Gleen) helységben látta meg a napvilágot s 1754-ben köt Tormáson házasságot. Ober-Gleenben született 1707. nov. 10-én. 1734-ben kötött ott házasságot, de 1740 után nem fordul elő többet az anyakönyvekben. (Akv. Tormás-Obergleen. Schmidt J. i. m. 4. l.)

5. *Faust Fülöp Jakab* hazája *Dörnsdorf* (Nassau-Usingen) volt. 1755-ben temetik Tormáson a feleségét. (Akv. Tormás.)

6. *Giefaber (helyesen Kiehfaber)* előbbi hazája *Burgfella* (Darmstadt) volt s 1764-ben köt Tormáson házasságot. (Akv. Tormás.)

7. *Hammel János Henrik*, ki 1749-ben köt Tormáson házasságot „*Homberg an der Ohm*“-ből jött Tormásra. (Akv. Tormás.)

8. *Homan Anna Erzsébet*, *Homan Asmus* leánya, *Neurona*-ból (?), *Schwarzenfels* kerületből (Hesszen-Darmstadt) származott s Tormáson köt 1759-ben házasságot *Nöhrgrass Bálinttal*. (Akv. Tormás.)

9. *Hoffmann Anna Erzsébet*, *Hoffmann János* leánya, *Sandlos*-ból (Schlitz, Oneck filiája) kerülve Tormásra, itt 1773-ban köt házasságot *Rudolph János Bálinttal*. (Akv. Tormás.) A vőlegény atyja *János Miklós* volt.

10. *Heyer Anna Dorothea*, *Heyer Konrád Vilmos* leánya, kit 1757-ben *Edling Konrád* tesz Tormáson feleségévé, *Rohrbehrfurch* (Laubach-urodalom) helységről való volt. (Akv. Tormás.)

11. *Knauss Anna Margit* 1759-ben *May Ádám Péterrel* köt házasságot Tormáson s hazájának *Ulf* (Darmstadt) van feljegyezve. Atyja *János* volt. (Akv. Tormás.)

12. *Kriesell helyesen Griesel Péter Fülöpöt* Tormáson 1773-ban copulálják. A hesszeni *Kloppenheim*-ban született („Nassau-Usingischer Herrschaft“) 1743. szept. 19-én. Atyja *János* volt. (Akv. Tormás, Schmidt J. i. m. 6. l.)

13. *Kirchner Jakab Bellingből* (Hesszen-Hanau) származott. Atyja *János*. Tormáson 1764-ben házasodik. (Akv. Tormás. Schmidt J. i. m. 6. l.)

14. *Müller Anna Erzsébet* az előbbi *Kirchner J.* menyasszo-

nya viszont a hanai *Breidenbach*-ból származott s leánya volt Müller J. Henriknek. (U. ott.)

15. *Kinn (recte Kühn)* János Márton 1764-ben köt Tormáson házasságot. Hazájának *Wetterfeld* (Solmers-Laubach grófság) van jelezve. Itt is született 1741-ben. Atyja János. Menyasszonya Stemler Kat. Erzs. (Akv. Tormás-Wetterfeld, Schmidt J. i. m. 7. 1.)

16. *Klein* Fülöp Henrik Klein János Henrik *Igstadt*-i polgárnak volt a fia. (Hesszen-Darmstadt.) 1759-ben veszi nőül Heinemann János Péter leányát. (Akv. Tormás, Schmidt i. m. 6. 1.)

17. *Marckofff (helyesen Marcolph)* J. D. szülőhazája *Maulbach* (Felsőhesszen) volt. 1756-ban Egler János Márton veszi feleségül leányát Tormáson. 1726. febr. 2. született Maulbach-ban. Atyja János Dániel volt. Nagyatya, János Henrik, Maulbach-ban tanító volt. (Akv. Tormás-Maulbach. Schmidt J. i. m. 7. 1.)

18. *Möser* Mária Erzsébetet 1777-ben esketik Tormáson Kind Konráddal. *Kloppenheim* (Nassau-Usingen) volt a szülőhelye. Született 1751. aug. 18. Atyja Möser János volt. (Akv. Tormás-Koppenheim. Schmidt J. i. m. 7. 1.)

19. *Mayer* Mihály hazája *Schrick* (Baden-Durchlach) volt. Feleségével, Schmiedler Mária Franciskával jött Tormásra, ahol az asszony 1752-ben meghalt. (Akv. Tormás.)

20. *Nickl* Fülöp Reinhardt 1751-ben esküszik Tormáson hűséget Kern Anna Margitnak. A vőlegény néh. atyja, Joh. Nickl, a hesszen-darmstadti Vorstadt-ban lakott. (Akv. Kistormás. Schmidt J. i. m. 8. 1.)

21. *Müller* János *Lehrbach*-ban (Ahlsfeld ker.) látta meg a napvilágot, mint Müller J. Henrik és Eyer Anna Margit fia. 1753-ban fia esküszik hűséget Pitz Katalin Borbálának. (Akv. Kistormás.)

22. *Oberländer* János Lajost *Langstadt* (Hesszen-Hanau) látta kivándorolni. 1755-ben köt házasságot Tormáson mint ref. Toraus Katalin Gertruddal Medináról. (Akv. Tormás, Schmidt J. i. m. 8. 1.)

23. *Puttorf* Anna Mária a hesszen-kasszeli *Fischbach*-ban született. Atyja Puttorf Illés volt. 1775-ben esküszik hűséget özv. Hening J. Mihálynak. (Akv. Tormás.)

24. *Rollion* János Péter „*Hasso-Casselanus*“ volt. 1776. veszi nőül Hild Anna Erzsébetet Tormáson. (Akv. Tormás.)

25. *Raab* János Gottlieb hazája *Leystadt* volt („Leining-

Dachsburgischer Herrschaft“). Bohn Anna Máriával Tormáson 1755-ben köt házasságot. (Akv. Tormás.)

26. *Schneider* János 1767-ben copuláltatja magát Tormáson Braun Anna Máriával. Hazájaként *Schwarz* van jelezve. (Akv. Tormás.)

27. Az előbbi bevándorlott menyasszonya, *Braun* Anna Mária, *Angersbach*-ból származott, mint Braun János György leánya. (U. ott.)

N. B. Mindjárt a megérkezésük utáni napon megesküsznek. Ez nem az egyedüli eset. Ezek az esetek bizonyítják, hogy később is fordultak elő még bevándorlási esetek.

28. *Todt* Mária Katalin mint özvegy *Wiesumer* (Weilburg) helységről származott. 1744-ben megy feleségül Heller János Ferenchez. (Akv. Tormás.)

29. *Voltz* János Konrád hazája a *Burggräfenrode* (Hessen-Kasszel) volt. 1760-ban veszi feleségül Heller Anna Margitot Tormáson. (Akv. Tormás.) 1701-ben született Burggräfenrode-ban s Tormáson halt meg 1760-ban s meg van róla említve, hogy 24 évig katona volt. (Akv. Burggräfenrode. Schmidt J. i. m. 12. 1.)

30. *Wagner* Mihály előbbi hazája *Freistadt* (Hessen-Darmstadt) volt. 1771-ben megy Tormáson férjhez leánya, Mária Erzsébet Gutermuth Miklóshoz. (Akv. Kistormás.)

31. *Werstorff* Gáspár Henrik *Schiersteinből* vándorolt Kistormásra (Wiesbaden ker.) 1743-ban halt meg 68 éves korában. (Akv. Tormás.)

Adataink szerint Kistormás telepés község eredeti magja Wiesbaden környékéről való volt. De aztán vegyült az elsők közé az idők folyamán számos felsőhesszeni bevándorló is. Sőt érkeztek az idők folyamán máshonnan is telepések. A teljesség és nyelvjáráskutatóink kedvéért alább közöljük azokat közülök, kiknek őshazája ismeretes.

1. *Edler* János Henrik a *württembergi Issing*-ből való volt. (Esk. akv. Tormás, 1745.)

2. *Hoffmann* György (róm. kath.), ki 1737. Kistormáson egy gyermekét temetteti, a *württembergi Aschaffenburg*-ból származott. (Hal. akv. Tormás.)

3. *Sachs* János a *württembergi Burgsinn* („Düngischer Herrschaft“) helységről jött be. 1765-ben köt házasságot Tormáson Schmidt Katalin Erzsébettel. (Akv. Tormás.)

4. Erdmann János hazája „Heilig-Creuz“ volt Württembergben. 1755-ben veszi feleségül Tormáson Seibert Margitot. (Esk. akv. Tormás.)

5. Pommer János a Baden nagyhercegségben levő *Knielingen*-ből jött. 1753-ban veszi Tormáson feleségül Szammet Mária Erzsébetet. (Esk. akv. Tormás.)

6. Szammet Mária hazája (Pommer J. menyasszonya) *Niedelsheim* (Hochfürstlich-Markgräfllich Baden-Durchlachischer Herrschaft“ volt. (U. ott.)

7. Riefel Mária Margit, Riefel Frigyes lánya, szintén *niedelsheimi* bevándorlott volt. (Esk. akv. Tormás, 1753.)

8—10. A *fuldai* fejedelemségből jöttek *Rühlbert* Anna Mária *Hettenhausen*-ből. *Orth Gáspár Sonderts*-ből, *Enckenmayer* János Ádám ács *Neukirchen*-ből (Esk. akv. Tormás 1775. Hal. akv. u. o. 1755. Esk. akv. u. o. 1775.)

11—12. Szászországi telepések voltak Tormáson: *Fretzer* Tóbiás takács *Eisleben*-ből és *Theisz* János Fülöp *Kriegsleben*-ből. (Esk. akv. Tormás 1764. és 1745.)

13. *Schleucher* János Gottfried a *sziléziai Breslauból* származott. (Esk. akv. Tormás 1763.)

14. *Kämpler* János Keresztély a *góthai* fejedelemségbeli *Schmellából* jött. (Esk. akv. 1778.)

15. *Ender* János szabó hazája „*Kleisenau am Main*“ volt. Tormáson halt meg 1750-ben. (Hal. akv. Tormás.)

16. *Kern Fülöp Malsungen*-ből származott. 1726. okt. 22-én, mint keresztapa van feljegyezve. (Szül. akv. Tormás.)

17. *Woipert* János Christian hazája *Thierrsburg*. („Hochfreiherrlicher Räderwischer Herrschaft.“) (Esk. akv. Tormás 1755. aug. 12.)

A Kistormásra vonatkozó adatokból látható, hogy az első nagybőrtömögű bevándorlás után mint folyt az kis mértékben tovább egészen az 1770-es évekig is. Különösen mesteremberek jöttek számosan. A kistormási telepes névsorból még azt is látjuk, hogy Kistormás eredetileg délhesszeni eredetű lakossága később erősen vegyült máshonnan érkező bevándorlókkal.

Hesszeniekkal erősen vegyült község *Felsönána*, szerző szülőfaluja. Az itteni telepesutódok ugyan úgy tudják, hogy elődeik Württembergből származtak. Ez azonban téves. Kerülhettek ide württembergiek is, de a község eredeti magja és zöme hesszeni

és pedig főképpen felsőhesszeni eredetű. Emellett szól a gyülekezeti írott krónika, mely szerint a felsőnáni gyülekezetet alapító bevándorlottak Hesszen-Darmstadt-ból, a Riedesel-bárók birtokáról jöttek új hazájukba. S ezt a feljegyzést igazolják a Riedesel-bárók egykori birtokain fekvő gyülekezetek és Felsőnána ill. Kistormás (Nána 1784-ig ennek volt filiája) anyakönyvei úgy a régi időből, mint a jelenből. Felsőnánán is főként hesszeni eredetű telepések őshazája mutatható ki. Ilyenek a következők:

1. *Becker* Anna Erzsébet hazája *Reimenrod* (Grebenu ker.) volt. Atyja *Becker* János, férje *Euler* Márton volt. (Esk. akv. Tormás, 1763., Schmidt J. i. m. 2. 1.)

2. *Daupert* (helyesen *Taupert*) János 1721-ben *Oberlais*-ből (Nidda ker.) vándorolt ki s Felsőnánán halt meg 1735-ben az özvegye. (Akv. Felsőnána. D. dr. W. Diehl i. m. 68. 1. Schmidt J. i. m. 2. 1.)

3. *Funck* Anna Erzsébet hazája *Sinnrod* („Hochfürstlicher Darmstädtischer Herrschaft“) volt. A nagyszékelyi *Koch* János Konráddal köt házasságot 1755-ben. (Akv. Kistormás. Schmidt J. i. m. 4. 1.)

4. *Graulich* János Henrik a felsőhesszeni *Burggemünden*-ben látta meg a napvilágot, ahol atyja, János Péter, polgár volt. Felesége *Beck* Anna Mária. (Esk. akv. Tormás, 1758.)

5. *Jäckel* (helyesen *Jöckel*) Anna Katalinnak, akit 1754-ben a varsádi *Schäfer* Jakab vesz feleségül, *Hainbach* („Hochfürstl. Darmstädtischer Herrschaft“) volt az őshazája, Atyja János Lajos volt. (Esk. adv. Kistormás. Schmidt J. i. m. 5. 1.)

6. *Jäckel* János az előbbinek testvére ugyancsak *Hainbach*-ből való (bei *Niedergemünden*) volt. (U. ott.)

7. *Hänsel* Anna Mária (ma *Hansel*) 1754-ben esküszik hűséget *Lein* János Henriknek. Hazája *Eichelsachsen* („Hochfürstl. Darmstädtischer Herrschaft“) volt, atyja *Hans Hänsel* volt. (Esk. akv. Tormás. Schmidt J. i. m. 4. 1.)

8. *Nagel* Anna Julianna hazája *Niedergemünden*. (Darmstadt.) Atyja *Mátyás*, férje *Zárt* János Henrik volt. (Esk. akv. Tormás, 1754. Schmidt J. i. m. 8. 1.)

9. *Schleining* Anna *Veronica Mohlstein*-ből való volt. 1755-ben veszi feleségül *Schnabel* János. A menyasszony édesatyja *Schleining* János volt. *Mohlstein* Hessen-Darmstadtban van. (Esk. akv. Tormás. Schmidt J. i. m. 10. 1.)

10. *Thürmer* János Jakab (ma *Dörmer*) *Bürckle*-ből (*Wetterau*) való volt. Mint özvegy 1749-ben köt házasságot a mucsfai *Deckert* Erzsébettel. (Esk. akv. Tormás. Schmidt J. i. m. 12. 1.)

11. *Walter* János Kristóf hazája *Reichlos* (Riedesel-birtokon) volt. 1758-ban köt házasságot *Birckenstock* Anna Margittal. A „*Walther*“-család *Reichlos*-ban ma már kihalt, de családi házuk ma is ismeretes. (Esk. akv. Tormás. Schmidt J. i. m. 13. 1.)

12. *Weitzel* Frigyes János *Grummenauból* vándorolt be. 1751-ben köt házasságot *Schell* Anna Margittal. Atyja János volt. (Esk. akv. Tormás. Schmidt J. i. m. 13. 1.)

13. *Faulhaber* János, ki *Jäckl* Erzsébetet veszi 1765-ben nőül s kinek atyja szintén János volt, *Grebenu*-ból származott. A család *Nánán* kihalt, de háza még ismeretes. (Akv. Felsőnána, Tormás.)

14. *Bach* János Henrik 1734-ben vándorolt *Dauernheim*-ből (*Bingenheim* ker.) Felsőnáára. Rövid időre való visszatérését hazájába s ott játszott szerepét megemlítettük. (Akv. Tormás, 1734. Hess. Staatsarchiv XI.)

15. *Birckenstock* János 1721—1724 között vándorolt ki. *Rainród*-ből (*Ahlsfeld* ker.) Nánára került. Fia, János nagy szerepet játszott a mai Egyházaskozár és filiáinak evang. németekkel való betelepítése körül. (Egyet. evang. egyh. lev. társ., Bpest, III. e. 19. 1.)

Azok a felsőnáni telepések is, akiknek az őshazája ismeretes, szintén majdnem kivétel nélkül felsőhesseniek. Nána lakóinak a vadregényes Riedesel-birtokról való származása mellett bizonyítanak az azon levő gyülekezetek anyakönyvei, melyek csak úgy hemzsegnek a jellegzetes felsőnáni családnevektől s nézetem szerint a kistormás-náni anyakönyveknek az ottaniakkal való tüzetes összevetése révén igen sok náni telepescsaládnak lehetne meghatározni az őshazáját. A Felsőnánán előforduló *Reining*, *Schmidt*, *Kristóf*, *Weber*, *Dietrich*, *Christ*, *Reinhardt*, *Pfeiffer*, *März*, *Koch*, *Helfenbein*, *Hansel*, *Sander*, *Blattner*, *Maas*, *Häuser*, *Walther*, *Engel*, *Damer*, *Franck*, *Günther*, *Gerlach*, *Ringert*, *Jäckel*, *Schmiermund*, *Bindewald*, *Joszt*, *Motz*, *Hedrich*, *Zulauf*, *Weitzel*, *Dörmer*, *Birckenstock* nevek igen sűrűen fordulnak elő a volt Riedesel-birtokon fekvő Eisenbach melletti Lauterbach és környékének (*Meiches*, *Storndorf*, *Frischborn* stb.) anyakönyveiben.

Hesszenen kívüli területről Nánára került telepesek a következők. A fuldai fejedelemségbeli *Neukirchenből* való volt az *Enckemayer*-család. (Esk. akv. Tormás 1775.) *Quedlinburgból* jött Nánára Hoffmann Károly. (Hal. akv. Nána 1787.) *Eschollbach* volt a hazája *Rückert* Ulriknak. (Szül. akv. Nána 1755.) A *bajorországi Nordheim* volt hazája *Schindler* Konrádnak. (Ker. Akv. Tormás 1759.) *Grätzinger* Katalin a *württembergi Eberdingen-ből* való volt. (Esk. akv. Nána 1762.) *Kühnle* Mihály előbb *Rühlingshausen*-ban lakott. (Esk. akv. Nána.) *Lang* János *Waldorf-ból* érkezett Nánára. (Esk. akv. III. Nána.) *Fuchs* János Dávid hazája *Reichenbach* volt. (Hal. akv. Nána.) *Isenburg—Fürdingen* volt a hazája a *Kring*-családnak, a későbbi tanítódinasztiának. 1750-ben *Kring* János Károly esküszik hűséget Tormáson, mint nánai filialista *Sauer* Anna Máriának. (Esk. akv. Kistormás.)

A Felsőnánával egyidőben (1719) német lakosokkal betelepült *Kismányokon* az alábbi hesszeni eredetű telepeseket találtuk, akiknek ismeretes előbbi hazája Németországban.

1. *Allrütz* Ottó Henrik *Oneckben* (Schlitzerland) született, mint „Schwächling“ 1688. febr. 11. Atyja János Sandlos-ból származott *Oneckbe*. (Szül. akv. Kismányok. Schmidt J. i. m. 1. l.)

2. *Bolitz* János György *Braurschweindt-ből* származott s 1738-ban köt házasságot *Rausch* Anna Máriával Kalaznón. (Esk. akv. Kismányok.)

3. *Feller* (helyesen *Föller*) János hazája „*Ober-Calbach* im Hessischen“ volt. *Kismányokon* 1793-ban halt meg 58 éves korban. (Hal. akv. Mányok.)

4—5. *Blum* Károly Kristóf és *Blum* Fülöp (valószínűleg testvérek) *Ober—Otterbach-ból* (Nassau-Weilburg) vándoroltak *Kismányokra*.

6. *Marhauser* János Ádám *Udenhausen-ből* került *Kismányokra*. Családjából származott a Bonyhád melletti Börzsönyben született híres bonyhádi evang. gimn. tanár, *Marhauser* Imre. (Akv. Kismányok. Schmidt J. i. m. 7. l.) A *Marhauser* név *Marhausen* hesszeni helység nevéből származik.

7. *Deckmann* Wigand a hesszen-hanau *Bleichenbach-ból* került *Kismányokra* s itt 1734-ben köti meg házasságát *Klein* Mária Margittal. (Esk. akv. Kismányok.)

8. *Klein* Mária Margit az előbbi *Deckmann* menyasszonya *Wertheim-ből* származott. Atyja *Klein* János Kristóf volt.

9. *Grüll* János hazájaként „*Hessen im Hanauischen*“ van megjelölve. 1732-ben kereszteltet Kismányokon. (Akv. Kismányok.)

10. *Stahl* János a hessen-hanauai Sandból származott. Itt született 1751. Házasságra lépett Kismányokon 1776-ban és meghalt ugyanitt 1791-ben. (Akvek Kismányok. Schmidt J. i. m. 12. 1.)

11. *Stang* Konrád 1721 után *Wallernhausen*-ből (Nidda ker.) költözött Kismányokra. (Szül. akv. Kismányok 1728., 1729., 1740. Schmidt J. i. m. 12. 1.)

12. *Schissler* (Schüssler?) Erzsébet Póth János Justus felesége a hessen-kasszeli „*Alten Croyus*“-ból származott. (Esk. akv. Kismányok 1743. Schmidt J. i. m. 10. 1.)

13. *Örter* János Mihály szappanfőző a nasszau-weilburgi *Ober-Otterbach*-ból vándorolt Kismányokra. Mint jómódú és bőkezű ember itt halt meg 1797-ben. (Akv. Kismányok.)

Máshonnan került telepesek voltak Kismányokon:

1. *Stegmeyer* Fülöp. Hazája *Langen-Steinbach* Württembergben. (Esk. akv. 1741.)

2. *Trum* Mihály *Steinbach*-ból (Herzogtum Zweybrücken), Kismányokon halt meg 1797-ben. (Akv. Kismányok.)

A családnevek után ítélve Kismányokra sok telepes érkezett a délhesszeni Gross—Gerau vidékéről. Nem olyan mértékben felsőhesszeni település, mint Varsád, Kalaznó vagy Felsőnána.

Kismányoknál nagyobb mértékben felsőhesszeni település az 1722-ben németekkel benépesedett szomszédos *Majos* evang. lakosú község. De kerültek Majosra Délhessenből is bevándorlók. Őshazája a következőknek ismeretes.

1. *Hess* János Henrik 1723 után *Büssfild*-ből vándorolt ki. (Homberg ker.) 1737-ben Kismányokon, *Majos* anyagülekezetében mint majosi filiálista kereszteltet egy *Hess* János Henrik. Ő „junior“-nak van jelezve és így a fia volt a bevándoroltként feltüntetett *Hess* János Henriknek. (D. dr. Wilh Diehl i. m. 67. 1. Akv. Kismányok.)

2. *Kraft* János Henrik 1722 után *Gettenau*-ból (Bingenheim ker.) került Majosra. 1733-ban mint keresztapával találkozunk vele a kismányoki anyakönyvben. (D. dr. Diehl i. m. 66. 1. Akv. Kismányok. Schmidt J. i. m. 6. 1.)

3—4. *Creuz* (helyesen *Kreuz*) János Fülöp *Dauernheim*-ből (Bingenheim ker.) való volt s édesatyjával, *Kreuz* János György-

gyel (szül. 1677. jan. 30.) érkezett Kalaznóra. (D. dr. Diehl i. m. 67. Szül. akv. Kismányok. Schmidt J. i. m. 6. l.)

5. *Spitznagel* Jánost 1722 után *Effolderbach* (Lissberg ker.) látta kivándorolni. Mint majosi filialista 1737-ben keresztemtet Mányokon. *Effolderbachban* született 1695-ben, mint *Spitznagel* Ád és *Fritz Anna* Erzsébet fia. (D. dr. Diehl i. m. 67. l. Akv. Kismányok. Schmidt J. i. m. 12. l.)

6—7. *Walther* Henrik Péter-nek előbbi hazája *Dauernheim* (Bingenheim ker.) volt, ahonnan 1722 után vándorolt ki. Majoson már 1724-ben találkozunk vele. 1677-ben született. 1701-ben lépett házasságra *Dauernheimban* *Bechtold* Anna Juliánával, akinek szülőhelye *Michelnau* volt. Öt élő gyermeket hoztak magukkal. (D. dr. Diehl i. m. 66. l. Szül. akv. Kismányok 1724, 1729. Schmidt J. i. m. 12. l.)

8—9. *Schüssler* János Eichelsdorf ev. gyülekezet feljegyzései szerint jegyesével. *Meuer* (Anna) Katalinnal 1722—23-ban vándorolt Magyarországra. *Schüssler* János *Fauerbachban* született (Nidda ker.) Majoson 1732-ben találkozunk vele és feleségével, aki mint *Meuer* Péter leánya 1723-ban költözött a darmstadti kivándorlási névjegyzék szerint is Magyarországra és pedig *Oberschmittenből*. (Nidda ker.) Magyarországon kötöttek megérkezésük után házasságot. (D. dr. Diehl i. m. 68. l. Szül. akv. Kismányok 1732. Würzel tanító közlése, Eichelsdorf.)

A majosi anyakönyvekben még igen sok olyan családnév fordul elő, amelyek viselőik hesszeni és pedig főként felsőhesszeni eredetére mutatnak.

Hesszeni eredetű telepéseknek tudják magukat a szintén evang. Mucsfa lakói is, kik 1722. alapítanak itt községet és gyülekezetet. Mucsfa telepesei a Darmstad-tól keletre fekvő *Odenwald*-ből származnak túlnyomóan. Sokáig nevezte őket a nép szája is „odenwaldiak“-nak („Odenwälder“). Az *Odenwald* lakóinak üzleti szelleme és jóízű humora ma is jellemző a Mucsfaiakra. Körükben zsidó nem boldogul a mai napig sem. De kerültek Mucsfára felsőhesszeni telepések is. Három mucsfai telepés-család őshazája ismeretes. Ezek történetesen felsőhesszeniek.

1. *Schlossmann* Mária Katalin, *Schlossmann* János Péter leánya, kit *Weiler* Henrik vett 1734. feleségül, *Sachsenhausen-ből* származott. (Esk. akv. Kismányok.) Mucsfa a türelmi rendelet megjelenése utáni időig Kismányok filiája volt.

2. *Müller* Anna Mária, *Müller* János leánya 1734. lett felesége *Pfleger* Ferenc-nek. Hazája gyanánt „*Wirzenbach-Orttenburg-Herrschaft*“ van jelezve. Lehet esetleg *Nieder-Würzbach* is, mely a *Pfalz*-ban van. (Esk. akv. Kismányok.)

3. *Döbig* (ma *Thewich*) *Justus Stockheim*-ből (*Büdingen* ker.) származott. 1734-ben János nevű fiát (szül. 1708.) esketik Kismányokon. (Akv. Kismányok—*Stockheim*. *Schmidt* J. i. m. 3. 1.)

Néhány hesszeni eredetű telepes-családot sikerült *Izmény*-ben is kimutatnunk, amely 1722-ben népesedett be német kivándorlók-kal s ugyancsak Kismányok filiája volt. Ilyenek:

1. *Jakob* Konrád, aki 1732-ben köt házasságot *Hoffmann* Mária Erzsébettel. 1703-ban *Niederaula*-ban született mint *Jakob* Keresztély rongyszedő fia. Esketésekor *Aula* van hazájaként megjelölve. Keresztneve helyesen János Konrád volt. (Akv. Kismányok—*Niederaula*.)

3—4. *Steffan* András és a felesége *Kuhlmann* Krisztina *Echzell*-ből (*Bingenheim* ker.) származtak *Izmény*-be. 1706-ban *Echzell*-ben kötöttek házasságot s 6 gyermekkel vándoroltak 1722 után Magyarországra, ahol szintén születtek még gyermekeik. (Akv. *Echzell*. D. dr. *Diehl* i. m. 66. 1. Akv. Kismányok 1728, 1729. *Schmidt* J. i. m. 12. 1.)

5. *Rühl* János szintén *Echzell*-ből vándorolt ki 1722 után s *Steffan* földije volt. Mint ennek komája szerepel 1728. (D. dr. *Diehl* i. m. 66. 1. Akv. Kismányok.)

6. *Schütz* *Easmus* előbbi hazája *Leidhecken* (*Bingenheim* ker.) volt s 1722 után jött el Magyarországra. 1738-ban mint koma s 1739-ben mint örömapa van feljegyezve Kismányokon. (D. dr. *Diehl* i. m. 66. Akv. Kismányok. *Schmidt* J. i. m. 11. 1.) Nem *Echzell*-ben született, de onnan vándorolt ki.

7. *Schmidt* *Eckardot Reimenrod* (*Grebenau* ker.) látta 1722 után kivándorolni. Nevével 1734-ben találkozunk a kismányoki szül. anyakönyvben. Ekkor már nem él. (D. dr. *Diehl* i. m. 71. 1. Akv. Kismányok. *Schmidt* J. i. m. 10. 1.)

8. *Schmidt* *Eckhard* az izményi anyakönyvben 1784-ben úgy van megemlítve, mint aki *Sulzbach*-ből származott, de a *sulzbachi* anyakönyvben nem fordul elő. (Akv. 1784. Akv. *Sulzbach*.)

9. *Leibig* Lénárd 1721—1724 között *Semd* községből vándorolt el s 1728-ban találkozunk nevével a kismányoki anyakönyvben, mint izményi filialistáéval. Igen szegényen, 2 forint tiszta

vagyonnal, feleséggel és 2 gyermekkel jött el hazulról. (D. dr. Diehl i. m. 71. Hess. Staatsarchiv. XI. fol. 36. Akv. Kismányok.)

10. *Stang* Konrád 1722 után vándorolt *Wallernhausen*-ből Izménybe, ahol nemsokára meghalt. (D. dr. Diehl i. m. 65. 1. Esk. akv. Kismányok, 1739.)

11. *Ehmert* Mihály hazája a *wirzburgi Platz* volt. (Esk. akv. Kismányok 1765.)

12. *Erb* Gáspár a hessen-kasszeli *Friedewald*-ból való volt. (Esk. akv. 1787 Izmény.)

Került Izménybe pfalzi bevándorlott is.

1. *Gottfried* Miklós hazája *Kaiserslautern* volt az „Unter-Pfalz“-ban. (Esk. akv. Kismányok.)

2. *Grósz* Mihály nem ugyan Izménybe, hanem Kismányok másik filiájába, *Mórágy*-ra, szintén a Pfalz-ból, *Otterberg*-ből vándorolt be. (Esk. akv. Kismányok 1732.)

Mekényesen 1735-ben a következő hesseni eredetű telepeket találjuk:

1. *Erb* János György, és atyja János *Nieder-Ohmen*-ből származtak. (Esk. akv. Kismányok 1735. Schmidt J. i. m. 3. 1.)

2. *Hausmann* János Ádám, az előbbi Erd J. Gy. menyasszonyának az atyja *Sachsenhausen*-ből való volt. (U. ott.)

A mekényesi telepek rokonai voltak a gyönkieknek. Először Gyönkön telepedtek meg, majd Zombára s onnan 1735-ben Mekényesre költöztek tovább.

Számos hesseni eredetű telepes-család mutatható ki Györkönyben, a Meszlényi János birtokán 1718-ban alakult vegyeslakosu evang. gyülekezetben, ahol a hesseni jövevények „harpauer“-ekkel és magyarokkal keveredtek.

1. *Blöser* (ma *Plézer*, helyesen *Bläser*) Konrád 1723-ban *Egelsbach*-ból (Kelsterbach ker.) került Györkönybe. 1725-ben már itt kereszteltet. Atyja János *Dirlammenben* lakott. (D. dr. Diehl i. m. 69. 1. Szül. ill. hal. akv. Györköny 1725, 1736, Schmidt J. i. m. 2. 1.)

2. *Bösz* Henrik Albert előbbi hazája *Gross-Gerau* volt, ahonnan 1723 után költözött Györkönybe, ahol 1725-ben már kereszteltet. (D. dr. Diehl i. m. 69. 1. Szül. akv. Györköny. Schmidt J. i. m. 2. 1.)

3. *Hirsch* János Kristóf is *Gross-Gerau*-ból került Györkönybe. (Szül. akv. Györköny 1720-as évek.)

4. *Hirsch Konrád is gross-gerau* volt. 1716-ban még ott kereszteltet, 1732-ben azonban már Györkönyben van. (Akv. szül. 1732. Györköny.)

5. *Schmidt* Ádám hazája *Egelsbach* volt (Kelsterbach ker.), ahonnan 1723 után költözött el. Felesége Kohl A. M., kivel 1704-ben kötött házasságot. Atyja Hartmann volt. (Szül. akv. Györköny 1725. Diehl i. m. 69. Schmidt J. i. m. 10. 1.)

6. *Kohl* Anna Margit, az előző Schmidt A. felesége *Langenböl* származott. Atyja Kohl Kristóf volt. (Akv. Egelsbach.)

7. *Schmidt* János Miklós 1739-ben köt Györkönyben házasságot mint Németországból érkezett nőtlen ifjú. Azonos lehet Schmidt Thiel János Miklós nevű fiával, ki 1713-ban *Appenrod*-ban született. (Esk. akv. Györköny, Szül. akv. Maulbach.)

8. *Walther* János *Dauernheim*-ből (Bingenheim ker.) vándorolt ki 1722 után. Györkönyben 1726-ban kereszteltet egy Walther János Anna Margit feleséggel. (D. dr. Diehl i. m. 66. 1. Schmidt J. i. m. 13. 1.)

9. *Koch* János Ádám 1723-ban *Egelsbachból* jött el Magyarországra. Korán találkozunk vele a györkönyi anyakönyvekben. Felesége Anna Eleonora volt. Meghalt 1765-ben 81 éves korában. Igen kiterjedt családnak lett itt a megalapítója. (Szül. akv. Györköny, 1729. D. dr. Diehl i. m. 69. 1.)

10. *Remler* György 1720 után *Wixhausen*-ből vándorolt Magyarországra. (Darmstadt ker.) 1733-ban találkozunk vele Györkönyben, amikor Erzsébet feleséggel egy Miklós nevű fiut kereszteltet. (D. dr. Diehl i. m. 68. 1. Akv. Györköny.)

Máshonnan is kerültek Györkönybe telepes-családok, így a Pfalzból.

1. *Klag* Lajos takácslegény 1726-ban köt házasságot Hirsch Margittal. A vőlegény hazájaként *Kirchenheim-Bolanden* van megjelölve. 1759-ben 65 éves korában halt meg. (Akv. Györköny.)

Érdekes jelenséget találtam Györkönyben egy Schmidt-családdal kapcsolatban, melyet a belőle levonható tanulság kedvéért megemlítek. Előfordul Györkönyben a „*Blasl-Schmidt*” név, melyel ma már csak egy Gangl-nevű családot neveznek meg. A név eredetét senki nem ismeri. Szerény nézetünk szerint a következő eset ad magyarázatot e név keletkezésére nézve. A karlsruhei országos levéltárban levő kivándorlási névjegyzékben található a következő feljegyzés: *Schmidt* János és *Müller* Katalin *Tiefen-*

- *hausenből* gyermekeikkel *St. Blasien*hez tartoznak s kivándoroltak Magyarországra. Csak onnan eredhet a „Blasl-Schmidt“ név, hogy a *St. Blasien*ből való Schmidt Györkönybe került s származási helyétől kapta a „Blasl“ melléknevet megkülönböztetésül a többi Schmidt-családotól s rajta maradt a név az utódokon, anélkül, hogy valaki tudná, hogy honnan ered. (Dr. Jakob Bleyer: DUHL. 1929. évf. 206. 1.)

Sokszor egy-egy portához vagy családkhoz tapadó melléknévből lehet igen értékes család- és telepítéstörténeti adatokra következtetni. Pl. Szárazdon az egyik Becht-családot „*Pältzer-Bechtnek* nevezi a falu szája, anélkül, hogy tudná miért. Nem jelent mást mint „*Pfälzer-Becht*“ (Pfalzból való Becht.)

Hesszeni protestáns bevándorlók telepedtek le Gyönkön is az ottani evang. és református magyarok között. Ilyenek voltak:

1. *Alt János Gáspár* 1765-ben Gyönkön köt házasságot *Weingartner Erzsébet*tal. Hazája gyanánt *Rixfeld* („im Riedeselschen“) felsőhesszeni helység van megjelölve. (Esk. akv. Gyönk.)

2—3. *Hergeröder János Márkus* őshazája *Stockhausen*. Édesatyja *János Henrik*. 1765-ben veszi feleségül *Thürmer Margitot*, kinek atyja *Melchior* s aki *Metzlos-Gehag*-ban lakott ezelőtt. (Akv. Gyönk.)

4. *Petermann János Henrik* 1722 után vándorolt *Schwickartshausen-ból* (Lissberg ker.) Gyönkre s itt 1739-ben kereszteltet egy *János Henrik* nevű fiut. Vele együtt vándorolt ki *Schwickartshausenből Pétermann Henrik*, aki csak testvére lehetett néki s ugyancsak Gyönkre kerülhetett. (D. dr. Diehl i. m. 67. 1. Akv. Gyönk. Schmidt J. i. m. 8. 1.)

5. *Schmidt János Péter* 1723 után valószínűleg *Gross-Gerauból* telepedett meg Gyönkön, ahol 1734-ben találkozunk az anyakönyvekben vele *Mária Erzsébet* feleséggel. Miután azonban 1732-ben *Tófún* és 1749-ben *Nagyszékely*-ben is fordul elő egy *Schmidt János Péter*, a személyazonosság nem állapítható meg teljes pontossággal. (Diehl i. m. VI. 70. 1. Akv. Gyönk, Kismányok, Varsád. Schmidt: Hess. Ausw. 11. 1.)

6—7. *Schell János Lajos* (a hesszeni anyakönyvek szerint *Schöll*) Gyönkön 1735. augusztus 22-én köt házasságot *Schmied Anna Margittal*. A vőlegény szülei: *Schell János Péter*, aki *Wingertshausenben* (Nieth ker., Hessen-Darmstadt) lakott s kinek felesége *Anna Margit* volt. A menyasszony szülei: *Schmied János*

Vilmos, aki *Eichelsdorf*-ban (Nieth ker.) lakott feleségével *Möser Juliánával*. A vőlegény *Schell J. L.* 1720. március 18-án *Wingertshausen*-ben, a menyasszony *Schmied A. M.* 1724. augusztus 28-án született *Eichelsdorf*-ban. (Akv. Gyönk, Schmidt Hess. Ausw., Akv. *Wingertshausen-Eichelsdorf*.)

8. *Wagner János Henrik* 1723 után *Daubringen*-ből (Giessen ker.) költözött Gyönkre. Itt 1737-ben fordul elő neve a születési akvben. (Akv. Gyönk, Diehl i. m. 66. l., Schmidt Hess. Ausw. 13.1.)

9—10. A *Hessen Nassau*-ban fekvő *Thal-Nassau* volt a házája *Heckel János András*-nak. 1785-ben Gyönkön köt házasságot mint 21 éves ifjú. (Akv. Gyönk.) Ugyancsak Hess-Nassauból származott *Klein Dávid*, aki mint iskolamester vándorolt Gyönkre. (Egyházközs. levéltár, Gyönk.)

11—13. Gyönkre a mai Bajorországból is jutottak telepesek. *Guthmann János* házája *Mittelsinn* volt (az anyakönyvben *Mittel-Sühn*). *Rösch György* és 2 fia *János* és *János Mátyás* ugyanonnan jöttek. A helység az akvi bejegyzés szerint *Württembergben* volt.

Sav (helyesen Seif) Mátyás ugyancsak egy *Sinn* nevű helységből *Obersinn*-ből jött Gyönkre. A feljegyzés szerint ez a helység is *Württembergben* volt. Ma csak Bajorország területén található *Ober-Unter* és *Mittelsinn* nevű helységek. (Esk. akv. 1764, Esk. akv. 1751, 1750 Gyönk.)

A gyönki mai telepesutódok tájszólása és népviselete egyébként általában arra enged következtetni, hogy a felsőhesszeni *Schlitz Sandlos*, *Queck* és *Oberwegfurt* vidékéről származnak. Emellett tanuskodik a nevek azonossága, amely a gyönki és az említett vidék anyakönyveinek tanúsága szerint kétségtelenül fennáll, valamint az a rokon viszony, melyet Gyönk telepesei a körülötte fekvő községek felsőhesszeni eredetű népével tartottak, amiről az anyakönyvek bőségesen tanuskodnak.

Hesszeni eredetű telepesek kerültek bizonyosan a tolnamegyei *Bátaapátiba* is. De kellett ide elég számban württembergi eredetű bevándorlóknak is kerülniök. Erre mutat az a tájszólásbeli különbség, amely észrevehető *Bátaapáti* és a hesszeni eredetű községek tájszólása között. A *Mendong*, *Monsing*, *Laffertong* nevek *elzász-lotharingeni* eredetre engednek következtetni.

Szép számmal kerültek hesszeni eredetű telepesek *Keszőhidegkút*, *Bonyhád*, *Kéty*, *Kölesd*, *Udvari* és *Szárazd* községekbe

is. Szárazdon a következő hesszeni eredetű telepések mutathatók ki.

1. *Bornträger András* hazája „*Egelsbach in Hessen-Darmstadt*“ volt. 1804. január 30-án halt meg 58 éves korában Szárazdon. (Hal. akv. 1804. Szárazd.)

2. *Frank György* őshazája Ulrichstein (Hessen) volt. 1801. november 20-án fejezi be földi pályafutását Szárazdon 75 éves korában. (Hal. akv. Szárazd.)

3. Az 1820. június 16-án síri nyugalomra kísért *Jákob Mária Katalin* szülőföldje a hesszendarmstadti „*Beyreu*“ (alighanem *Beyreuth*) volt. Ő volt az utolsó szárazdi lakos, aki nem Magyarországon született, hanem Németországból vándorolt be. (Hal. akv. Szárazd.)

4. A 68 éves korában elhunyt *Koch Mihálynak* előbbi hazája a Hessenben fekvő *Homburg* volt. 1804. január 5-én 68 éves korában távozott az élők sorából. (Hal. akv. Szárazd.)

5. *Ruppert Jost* (Justus) hazája „*Fäll in Hessen-Darmstadt*“ volt. 1800-ban 68 éves korában temetik el Szárazdon. (Hal. akv.)

6. *Joeckl János Henrik* 1815. júl. 28-án halt meg Szárazdon. Előbb hazájának „*Rebgesheyn*“ van megjelölve. (Hal. akv. Szárazd.)

7. *Diepelsdorfot*, amely az 1815. dec. 3-án Szárazdon elhunyt *Szuszner (Szüsztner)* hazájául van megjelölve, szintén Hessenben sejtem.

Egyébünnen érkezett szárazdi telepések voltak:

8. *Best Mihály*, kinek előbbi hazája a Zweybrückenben levő *Valba* volt. 73 éves korában temetik Szárazdon 1800. márc. 6-án. (Hal. akv.)

Kapott Szárazd pfalzi eredetű telepéseket is. Egy itteni *Becht* családot máig is „*Pälzer-Becht*“-nek mond a falu szája, ami nem akar mást jelenteni, mint „*Pfälzer Becht*“ s magában rejti a „*Pfalz*“ szót, mint a család származási helyét.

Érdekes jelenség, hogy Tolnában találunk német reformátusokat is, mint *Nagyszékely*, *Bonyhád*, *Gyöng* és *Mórágyon* s *Baranyában Hidason*. Ezek mind hesszeni eredetűek. A ma már lutheránus községekben régebben szintén akadtak szép számmal reformátusok. Ezek az idők folyamán beleolvadtak a lutheranus többségbe.

Az eddigi említett telepesközségek majdnem egytől-egyig

elsődleges települések. Talán csak Szárazd nem. E községekből indultak ki azután rajok Tolna egyéb községeibe s Somogyba és Baranyába. E megyékben másodlagos települések a somogygye-i *Kötcse* 1730-ban, *Kéty* (Tolna) 1732, *Murga* 1740, *Ráckozár* (ma Egyházaskozár), *Kaposszekcső*, *Csikóstöttös* (és nem Csikóstöttés), *Gerényes*, *Tarrós* és *Nagyág* Baranyában 1757 körül, *Ecsény*, *Somogydöröcske* 1858 körül telepítés által történt benépesedés útján keletkezett német községek, ill. evang. német gyülekezetek. 1820 körül keletkeznek Alsó-Baranyában hesszeni telepesutódokból újabb német telepek, amilyenek *Kácsfalu*, *Borjád*, *Ivándárda* és *Magyarboly*.

Ugyanezen időtájban Somogyban is keletkeznek új telepek, mint *Somogyzil*, *Hács* és *Pettend*. Eredeti német elsődleges település Somogy megyében csak *Mocsoléd* volt, amely már 1720-ban keletkezett.

Hesszeni eredetű német telepesek kerültek az 1720-as években *Medina*, *Zomba* és *Cikó* községekbe, ahonnan azonban főként üldöztetés miatt eltávoztak.

A közöltek alapján világos, hogy a hesszeni tartományokból a bevándorlás 1720—1724-ig volt a legerősebb. Ekkor egész rajokban érkeztek a telepesek Tolnába. Egyes személyek egész 1760-ig is érkeznek még. A hesszeni eredetű bevándorlottak, mint protestánsok elsősorban és főként a Mercy grófok urodalmaiban találtak új otthonra. A Mercy grófok szívesen fogadták birtokaikra a földműveléshez, állattenyésztéshez és erdőirtáshoz jól értő hesszeni eredetű protestáns telepeseket s minden lehető módon támogatták őket s ők nemesszívű földesuraiktól támogatva nem csekély érdemet szereztek abban, hogy a törökdúlta vidékeken új, virágzó gazdasági élet indult meg. S utódaik immár 200 éve élnek e hazában, melynek mindig hű fiai voltak s a magyar nemzeti kulturális életet is nem egy értékes férfiúval ajándékozták meg. Nem egy hesszeni eredetű telepescsalád utódai emelkedtek fel paraszti sorból a magyar középosztályba s vettek részt magas állásokban, sőt a legmagasabbakban a magyar nemzeti élet alakításában. Kétszáz éven át semmisem zavarta meg a jó viszonyt ősmagyar és német-magyar között. Mindkettőnek végtelen kárára válnék, ha a két évszázados barátságos viszony felborulna közöttük.

TARTALOM.

Bevezetés — — — — —	Oldal 3
---------------------	------------

I.

A hesszeni eredetű telepesek otthoni sorsa mint kivándorlásuk oka. A tolna-baranya-somogymegyei gazdasági és népességi viszonyok, melyek lehetővé tették a bevándorlást — — — —	5
--	---

II.

Hesszeni protestánsok ki- ill. bevándorlása.	
a) III. Károly császár és Ernő Lajos hesszeni nagyherceg valamint Ernő Lajos és szomszédainak levelezése a kivándorlás ügyében — — — — —	17
b) III. Károly császárnak a kivándorlás ügyében Hesszenben működő megbízottai. A kivándorlás érdekében terjesztett patensek. A telepítési feltételek — — — — —	21
c) A telepítési agitáció hatása Hesszen lakossága között. A kivándorlás nagy erővel való megindulása. Titkos kivándorlási esetek — — — — —	27
d) Weidner arheilgeni Centgraf Wormsba való küldetése. Tártyalásai Falck császári fiskálissal s ezekről szóló jelentése —	33
e) III. Károly második levele Ernő Lajoshoz s az arra adott válasz — — — — —	36
f) Kivándorlás az 1730-as években. Ernő Lajos újabb intézkedései a kivándorlás ügyében a lakosság visszatartására —	40

III.

A hesszeni protestánsokat telepítő földesurakról és birtokaikról. A magán földesúri telepítések feltételei.	
a) A Mercy grófokról és birtokaikról. Miért kerültek a protestáns hesszeni telepesek a Bánát helyett Tolnába. Mercy telepítési feltételei — — — — —	45
b) Más olyan földesurakról és birtokaikról, akik szintén telepítettek hesszeni eredetű protestáns bevándorlókat — —	49

IV.

A hesszeni eredetű telepesek közelebbi származása. Hesszeni eredetű telepes családok kimutatása — — — — —	55
---	----

